Nr 3–4 2016

Oknytt

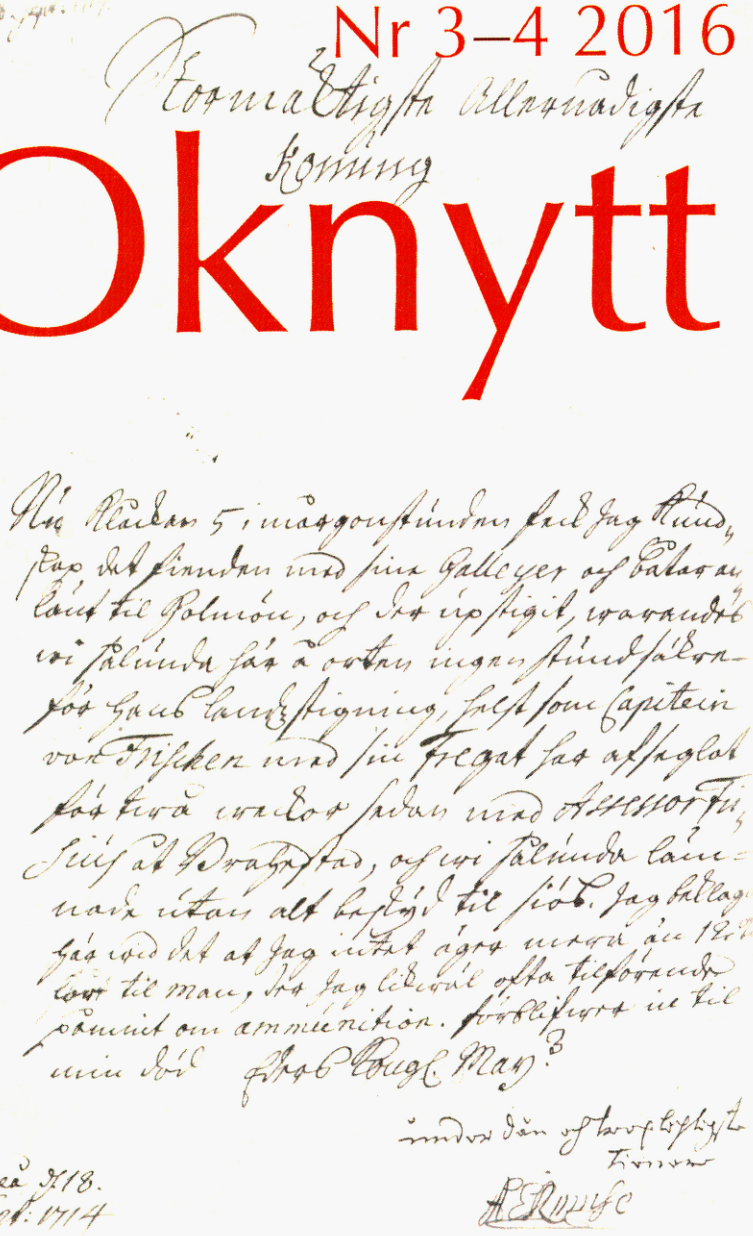

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2016 Årg. 34
Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen
Biträdande redaktörer: Daniel Andersson och Stina Karlgren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ. E-post: susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Malgovik 172, 912 91 VILHELMINA eller carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden:
Ramses expressbrev till kungen den 18/9 1714 efter att han fått information om att ryska galärer slagit till mot Holmön och nu uppenbarligen var på väg in mot Umeå. Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t. Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t, Umeå 18/9 1714.

Tryckt av Arkitektkopia, Umeå 2016
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2016

LARS KARDELL

Tre litterära jägmästare i Norrbotten vid sekelskiftet 1900:

Eugen Hemberg, Hugo Samzelius och Otto Vesterlund

Vanligen skriver utbildat skogsfolk fackartiklar, någon gång handböcker, men mera sällan naturskildringar. I det senare fallet överväger jaktberättelserna. Däremot är det sällsynt, att någon använt sina dagliga erfarenheter i skogen i mera skönlitterära verk. Det är dock vad de i rubriken nämnda jägmästarna gjort. Märkligt nog var de verksamma i Norrbotten i slutet av 1800-talet, om än inte riktigt under samma period. Men innan de presenteras några ord om den ekonomiska bakgrunden i landets norra del.

Norrbotten och skogen

Uppgången för svensk sågverksindustri efter Krimkriget i mitten av 1850-talet är välbekant. Aktörerna var främst lokaliserade till Söderhamns- Sundsvalls- och Härnösandsdistrikten. Entreprenörer och investerare nådde förts Norrbottensområdet i slutet av 1860-talet. Intressant nog var bra många av inhemsk börd. De gynnades av exceptionellt gynnsamma, ekonomiska konjunkturer. Dessa varade med

mycket korta avbrott till i början av 1900-talet. Någon massaindustri etablerades dock inte under denna period. Men år 1888 invigdes järnvägen Gällivare–Luleå och 1903 Riksgränsbanan. Därmed fick järnmalmsexporten ett uppsving. Någon omfattande bruksrörelse följde dock inte omedelbart i spåren på detta.

I skogen pågick avvittringen, en process som avskilde statens skogar från enskildas. En skogsstat med revir och kronoparker organiserades. Flottleder rensades. Tidigare stockfångstprivilegier omvandlades till bolagsskog. Nybyggen insynades, torp anlades och kolonat prospekterades. År 1874 infördes i Norrbottens kustland en dimensionslag för att förekomma "öfverdrifven afverkning av ungskog". En odlingsgräns hade utstakats år 1867 och 1886 infördes en renbeteslag. Trots det var samernas ställning minst sagt besvärlig.[1]

Turistlivet hade börjat. Det var numera inte bara färder till det då bekanta midnattssolberget Aavasaksa, som stod på dagordningen utan mera farofyllda och strapatsrika vandringar i den "hemska och storartade fjällverld", i vilken de stora "elfvarne" hade sin upprinnelse. Sulitelma var det dåtida utropstecknet.[2] Turisten kunde (år 1883) fara "öfver vidsträckta hedar, ofruktbara marker, ändlösa mossar och kärr samt stora, af skogseldar stundom förhärjade skogsmarker utan annan känsla" än av ensamhet. Det enda

---

[1] I huvudsak efter Lars Kardell, *Svenskarna och skogen. Del 2. Från baggböleri till naturvård*, Jönköping 2004.

[2] Citat här och i det följande efter Magnus Höjer, *Konungariket Sverige. En topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar*, Stockholm 1883. Aavasaksa ligger vid Torne älv på den finska sidan mitt emot Övertorneå.

han kunde njuta av var "det qvantitativt stora, det oändliga just i ödsligheten".

I Norrbotten bodde år 1870 drygt 76 000 personer, vilket då var 1,8 % av rikets innevånare. Fram till 1910 ökade befolkningen med mer än det dubbla till 161 000 personer. Relativtalet steg till 2,9 %. Till följd av de goda ekonomiska konjunkturerna blev inflyttning stor. Befolkningsökningen i perioden 1870–1910 var högst i landet.[3]

De svenska nybyggarna visade enligt geografen Magnus Höjer stor gästfrihet och välvilja och utgjorde en dugande kraft med stor självkänsla och arbetsamhet. Vanan vid försakelser var omfattande. Nykterheten vann "ständigt segrar". Sedligheten ansågs tillfredställande. Grövre brott lyste med sin frånvaro. Konsumtionen av socker, kaffe, snus och tobak var dock alltför hög. "Svensken begagnar alla dessa njutningsmedel mer än som vederborde, men man måste erkänna, att han som kaffedrickare öfverträffas af lappen och såsom rökare af finne och lapp". Tobaksprodukterna smugglades in från Finland. Fattigdomen, speciellt bland finnarna, var stor. Dessa stod i "sedligt och ekonomiskt lågt". Ur deras led rekryteras "de förbrytarband, som göra osäkerheten till lif och egendom jämförelsevis stor i trakterna på bägge sidor om riksgränsen". Odlaren hade det kärvt "i dessa aflägsna trakter" och fick kämpa mot de "största svårigheter", vilka provade "hans viljekraft, hans tålamod och hans förmåga af försakelse".

---

[3] *Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning*, utg. Statistiska centralbyrån, 2:a uppl. 1720–1967, Stockholm 1969.

Hit anlände de ovan nämnda jägmästarna vid lite olika tidpunkt: Hemberg år 1869 till Arjeplog, Samzelius 1889 till Pajala och Vesterlund 1890 till Jokkmokk.

Eugen Hemberg (1845–1946)

Det är möjligt att Eric Lundqvist (1902–1978) är den jägmästare som under de senaste 150 åren haft det mest äventyrliga yrkeslivet. Men med detta mått mätt kommer skåningen Eugen Hemberg inte långt efter. När han som 24-åring utexaminerades från Kungl. Skogsinstitutet fick han relativt snart en befattning som extra jägmästare i Arjeplog. Där stannade han i ett par år varefter transport skedde till Kalix. Efter ett mellanspel vid Kungl. Skogsstyrelsen fick han erbjudande om att taxera skog i östra Polen. Därmed inleddes en sexårig period som skogsindelare m m i Karelen, europeiska Ryssland samt Sibirien. Hemberg lyckades under denna tid även studera skogsvetenskap i Tyskland och botanik i England. Vid mitten av 1880-talet tillträde han fädernegården på Söderslätt, där han bedrev jordbruk till 1895. En ny sejour i Ryssland påbörjades. Vid hemkomsten blev han statlig skogsingenjör och förestod flygsandsplanteringarna vid Sandhammaren. Han slutade sin aktiva tjänst som länsjägmästare i Kronobergs län 1905–1920. Vid sin pensionering var han 75 år.

Eugen Hemberg publicerade fackartiklar, där den första om *Ryska skogstyper* trycktes år 1877. Knappt två decennier senare slog han igenom som skönlitterär författare. Novellsamlingen *På obanade stigar. Jaktskizzer, sagor och noveller från Lappland* utkom år 1896. Året efter kom hans i sen tid rela-

tivt välkända *Jagtbara däggdjurs gångarter och spår*. Samtidigt publicerades ett par böcker om hans jaktupplevelser i tsarernas rike. Sedan följer en lång period med fackartiklar innan han efter sin pensionering återkommer med noveller och romaner under 1920-talet. Hit hör exempelvis *Stenåldershorden* (1923), där han i romanform beskriver de första människornas leverne på "svensk jord". I snabb följd kom sedan ytterligare tre större arbeten innan han år 1936 ger ut *En nittioårings minnen*.[4] Som ett kuriosum kan nämnas att Eugen Hemberg år 1903 fick en skoglig avhandling införd i Kejserliga domänministeriets i S:t Petersburg annaler. Den var författad på franska.

Eugen Hemberg var förutom en mycket god stilist sannolikt ett språkgeni, då han klarade sig, visserligen många gånger med tolk, på lapska, finska, ryska, franska, tyska och engelska. I hans verk smyger sig allt som oftast sentenser in på latin eller något av världsspråken, vilkas innebörd för en nutida läsare inte alltid är solklara. Hemberg måste ha haft en oanad social begåvning eftersom han utan besvär umgås med alla människor från kåtans samer till den ryske tsarens hovdignitärer. Sannolikt hade han höga betyg i "sång och musik", vilket var en viktig social kompetens i dåtida samhälle tillsammans med dans och konversation. Hans fysik och hans viljestyrka överträffades av få. Så vitt jag kan för-

---

[4] Biografiska uppgifter om Eugen Hemberg efter Erik Geete, "Eugen Hembergs litterära produktion", i *Skogen* 1945:32, s. 333f.; *Skogen* 1945:32 (art. "Eugen Hemberg 100 år"), s. 327f. (artikeln publicerades först i tidskriften *Jägaren* 1896, utg. Hugo Samzelius, och gavs ut på nytt till Hembergs 100-årsdag); Allan Petre, "Hemberg, Eugen Peter Alexander", i *Svenskt Biografiskt Lexikon* 18, Stockholm 1969–1971, s. 625–627.

stå förde han noggranna anteckningar. Hemberg bör ha varit en hygglig tecknare. Visserligen är böckerna illustrerade av andra. Men de bygger på hans skisser. Som jägare tillhörde han landets elit, om man nu kan gradera en sådan verksamhet.

Jägmästare Hemberg i Norrbotten 1869–1872

När Hemberg på hösten 1869 anlände till Arjeplog fanns inga vägar. Endast vintertid "när kölden slagit en bro över sjöar och floder, kunde samfärdsel ske mellan kusten och lappmarkens inre". I byn fanns några enkla blockhus mellan stora stenmassor samt en timrad lappstad. Hemberg inackorderade sig i missionsskolan. Som grannar hade han en präst, en kronojägare, en handlande, en timmertummare och en skollärare "samt några i lappstaden boende fattiglappar". Stor misär rådde efter tidigare epidemier och missväxter. Särskilt nybyggarna hade det besvärligt. De fick tillgripa ett mjöl innehållande tallens savbark och finhackad skägglav. "Under denna nödtid nödgades jag själv åtnöjas med sådan föda för min tomma mage". När sjöarna framåt midsommar blev isfria och fylldes med fåglar "flydde hungersnödens spöke från lappska skogslandet". Det kan inflikas att inlandets socknar klarade sig bäst, vilket sannolikt berodde på jakt- och fiskemöjligheter.[5]

---

[5] Eugen Hemberg, *En nittioårings minnen. Vandringar i kulturens och naturens tempelhallar*, Malmö 1936, s. 60f. Om nödåren i Norrbotten analyserade med nutida glasögon, se Marie C. Nelson, *Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868*, Uppsala 1988.

Vad sysslade då en jägmästare med? Under oktober-november stämplade han skog i första hand för att förse nybyggarna med husbehovsved. Dessutom fick dessa en viss tilldelning av timmerträd, vilka kunde avverkas och säljas. "Värdet av dessa utstämplade träd var statens gåva till de män, som brutit mark i obygderna". Avvittringen hade inte nått Arjeplog utan en stor del av tiden gick åt att bevaka kronans överloppsmarker, i vilka olaga avverkning och anlagda skogsbränder var frekvent förekommande. Om någon lyckades sätta eld på en tallhed och träden dog, kunde dessa för en ringa penning bli utstämplade. Detta gav arbetsförtjänst och intäkter. Vid storstämningen, en kyrkohelg på vintern, kom rättens tjänare till Arjeplog, varvid jägmästaren fungerade som åklagare, därest några förbrytelser mot skogen uppdagats. Jag tar för givet att man även upprättade enklare kartor samt indelade skog, något som dock inte kan påvisas i Hembergs litterära produktion.
I novellen *Skogsråt* (1896) vistas jägaren hos en nybyggare vid Mustawaara . Den förre såg sig omkring "över den hemska, dystra trakten med de mörka slutna skogsbestånden och branta, skrofliga" klippor var en äkta rovdjursmark. Här "funnos lyor och gryt i öfverflöd och mörka grottor och gapande klyftor, vridvuxna, knotiga tallar, vindfällen med uppryckta rötter och murkna, ihåliga granar, vilka suckade tungt vid hvarje vindil". I Hembergs minnesbilder var de ursprungliga urskogarna dystra. De klättrade upp på fjällen, där "de hejdades av naturens osynliga hand". Men här påträffades, björn, varg, järv, räv och tjäder. Uppe på den ödsliga tundran kunde ripjakten sätta igång.

I novellen *Undan myggsvärmarna* har den yngre jägmästare ledsagad av en äldre samisk vägvisare sökt sig upp längs Hornavan och Sädvajaure till Vuogatjålme. Även här fanns tall av sågtimmerdimensioner, "men träden äro kortvuxna, fjällvinden har vridit deras vedfibrer i korkskrufsform och utplattat dersa glesa kronor. Af återväxt ses icke en enda planta". Så kom jägarna in i den ljusa björkskogen med "yppiga dalkjusor, branta bergsflog och videbekransade fjällsjöar".

Eugen P. A. Hemberg. Foto: *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Allan Petre), urn:sbl:12855, hämtad 19/9 2016.

Eugen Hembergs pregnanta beskrivning av videsnåren visar på hans förmåga att omsätta iakttagelser i naturen till spännande prosa. I videskogen "trängas de uppåtstigande grenarna om ljus och luft, de fläta, slingra och vrida sig om-

kring hvarandra. De mest gynnade bära rika bladgrenar, på vårarna guldgula blomster, på försomrarna dunlika fröhylsor". Hembergs botaniska och zoologiska intressen framstår i tydlig dager. På gränsfjällen samlar han in obekanta fjällväxter, vilka examineras och beskrivs.[6]

Medhjälpare i form av kronojägare och hantlangare får liten plats. De senare kallas flaxare. Det finns inga adekvata beskrivningar av avverkningar. Dock någon antydan om flottning och färd i forsbåt. Han hyser stor respekt för samer och nybyggare. I berättelsen *Noåiden* besöker den unge jägaren en samisk offerplats. Av hämnd har en nåjd blivit mördad. Dennes meningsfränder reste i Arjeplogsfjällen ett minnesmärke. Ovan ett stenfundament hade förbipasserande lagt renhorn. Nu bröt den unge jägaren en björkkvist och satte på toppen av nåjdens "vackra grafpyramid". Även jag, "o noåid, vill lämna min tribut till ditt offerminne, men ej ett dödt ting, utan lifvet i hoppets färg; Förhoppningen att din stam, för hvilken du kämpade, må unnas en sista, okränkt fristad i dessa ödsliga fjälltrakter, långt bortom kulturens råmärken!".[7] Eugen Hemberg har ett stort intresse för skogens och fjällens övernaturliga väsen liksom för samisk religion. En betydande förståelse för alternativa tänkesätt kan anas. En del replikskiften i hans berättelser känns dock för en sentida läsare ganska krystade. Det gör även ett antal inlagda, längre dikter.

De illegala avverkningarna finns i novellen *En kulturbild*. Den äldre jägmästaren Gustaf diskuterar med den yngre

---

[6] Eugen Hemberg, *På obanade stigar. Jaktskizzer, sagor och noveller från Lappland*, Stockholm 1896, s. 7, 137f.; 1936, s. 63.

[7] Hemberg 1896, s. 76.

mera påstridige kollegan Axel. Den förre tror inte att "skogsåverkningarna" kommer att avta genom förstärkt bevakning. Först den dag en ökad folkupplysning lett till ett mera rättänkande sinnelag hos befolkningen kommer de att upphöra. Den yngre jägmästaren ansåg att land skall med lag byggas. "Gif mig ett kompani hurtiga kronojägare och tillåtelse att spränga de beslagtagna timmerhögarna i luften" så skulle han "utrota skogsåverkningskräftan i hela Norrbotten". Detta menade Gustaf skulle väcka ont blod hos nationalekonomer och häftigt motstånd hos träpatronerna. En sådan med det stilenliga namnet Granbom figurera med alla attribut i form av svek, brännvin och mordbrand i novellen.

Eugen Hemberg har stor förmåga att utförligt beskriva snöstorm, åskväder och skogseldar. Att stå emot naturens krafter och att uthärda dessa var ett mandomsprov, vilket sannolikt uppskattades av dåtida läsekrets. När sedan den "vackra höglandstaflan" begöts av solens flöde, verkar alla bekymmer ur världen. "Hvarför , o landsman, söker du naturens skönhet fjärran från fosterlandet" frågar Hemberg sin läsare. "Lär känna ditt eget lands natur, om äfven med någon uppoffring af din sybaritiska bekvämlighet, och din själ skall tjusas och du skall finna den nordiska naturens skönhetsskatter fullt jämbördiga med, i mycket till och med öfverträffande, den mångbesjungna söderns!"[8]

Naturligtvis fanns romantiken i det glest befolkade landet. När stämpellagen tidigt på höstkvällarna kom fram till en boplats, blev det "liv i ödemarken". "En frisk vind blåste genom obygden, det dansades i nybyggena och joikades i

[8] Hemberg 1896, s. 191.

kåtorna". När Hemberg en dag passerade skogssamen Anders timrade kåta, hörde han några flickors glada sång. Han tog av skidorna och steg in, slog sig ned vid arran och blev bjuden på kaffe. När han sedan skulle tända sin pipa "hoppade en liten femtonårig fjällappsnejta med röd toppluva fram till min sida." Med smekande röst bad hon att få tända kritpipan. Det röktes och det sjöngs. "När sången slutat, slog den lilla fjällsippan sina armar omkring min hals och viskade " att han var hennes jägare. I sina minnen erkänner Hemberg att han blev varm "både utan och innan". Några dramatiska händelser på temat svartsjuka ingår också i novellerna.[9]

Efter ett par år skildes Eugen Hemberg från Arjeplogs revir, "från mina glada jakt- och fisketurer, från mina vänner nybyggarne samt från skogs- och fjällapparna". Transporten till Kalix revir, som nästan enbart beboddes av finska bönder, tycks ha varit bekymmersam. Det "finska folkets dolska särkynne har alltid varit mig motbjudande, det flyter asiatblod i finskfinnars ådror, de är snara till kniven men angripa sällan framifrån utan avgiva hugget vanligen försåtligen i antagonistens rygg". Det hade varit intressant att ha fått gå in i Skogsstyrelsens arkiv och se vilka händelser som låg bakom denna negativism.[10]

---

[9] Hemberg 1936, s. 63f.; 1896, s. 96f.

[10] Hemberg 1936, s. 73f.

Hugo Samzelius (1867–1918)

Hugo Samzelius var född i Nyköping och utexaminerades från Kungl. Skogsinstitutet våren 1889. Omedelbart på detta följde en anställning i skogsstaten med placering i Pajala. Han anlände dit under sommaren och stannade i två år. Därpå följde anställningar i Blekinge och vid Domänstyrelsen i Stockholm. En ny sejour i Norrbotten inleddes år 1898, då han blev skogsförvaltare vid ett par sågverk. Perioden 1901–1904 är han åter anställd inom skogsstaten på olika jägmästarbefattningar inom Kalix, Tärendö och Torne revir. Därpå följde en nästan årslång studieresa i norra Finland och Ryssland. Åren 1910–1918 var han länsjägmästare i Stockholms län. Han gick bort i förtid, drabbad av gulsot.

Hugo Samzelius hade en helt otrolig arbetskapacitet. Utöver sin rent skogliga verksamhet, var han en skicklig jägare, intresserad botanist, kunnig hunddomare, kompetent arkivforskare och inte minst en uppskattad publicist och författare. År 1915 utkom hans för eftervärlden synnerligen värdefulla historiska sammanställning *Jägeristaten. Anteckningar om svenska väldets skogs- och jaktväsen*. Listan över hans publikationer är lång. Under resor i slutet av 1890-talet insamlade han drygt 4 000 etnografiska föremål på Nordkalotten i huvudsak av samiskt ursprung. Dessa finns i dag på Nordiska museet och andra institutioner. Han sålde vid något tillfälle sitt herbarium omfattande cirka 5 000 växter till sitt gamla läroverk i Nyköping.[11]

---

[11] Feodor Aminoff, "Hugo Samzelius", i *Norrlands Skogsvårdsförbunds Tidskrift* 1918, s. 186–190; Gunnar Schotte, "Hugo Samzelius", i *Skogsvårdsföreningens Tidskrift* 1918:16, s. 663–666; Eva Gradin, "Hugo

Jägmästare Samzelius skrev noveller, naturskildringar, turistvägledningar och självupplevda berättelser. Han efterlämnar också en roman. Han har en flytande, lättläst och medryckande stil. Sitt första skönlitterära arbete med titeln *Skogs- och jägarlif* utkom år 1894 och tillägnas Kungl. Skogsinstitutets Elevkårer åren 1887–1889. I detta finns en ingående hyllning till den svenska skogen, vari en hel del av Samzelius värderingar avslöjas. "Du fagra, stolta skog med din undangömda blomstrande värld af skönhet och storslagna idéförbindelser, du beständigt samma ljufliga lustgård, så länge ej människan låtit bödelsyxan härja bland dina stammar, låtit vinstbegäret sköfla dig." Här blommar naturromantiken och här anas hans återkommande kritik mot skogsexploateringarna i norr. Han är slösande positiv till det ypperliga, storslagna norrländska turistlandet, där *fosterlandskärlek* och *frihetssinne* kan inhämtas "af susande skogar och forsens fall längs snöfjällets branter". Här "vänder man skidspetsarna åt skog eller hed och fröjdas åt ett känna lefnadsglädjen brusa genom hela ens väsen".[12]

Samzelius och Överkalixdräkterna i Nordiska museet", i *Norrbotten, Årsbok* 2003–2004, s. 18–34. I den sistnämnda finns en bra översikt av Samzelius verksamhet i Norrbotten samt en ofullständig litteraturlista. En mera fullständig sådan fram till 1915 har han själv förtecknat i Hugo Samzelius, "Samzelius, Johan Axel Hugo", i *Jägeristaten. Anteckningar om svenska väldets skogs- och jaktväsen,* Stockholm 1915a, s. 542–546. Om herbariet, se Gunnar Balgård, "Ögonvittne i Norrbottens skog – Hugo Samzelius som naturskildrare", i *Provins* 1996:2, s. 7.

[12] Hugo Samzelius, *Skogs- och jägarlif: Skildringar*, Stockholm 1894a, s. 198; Hugo Samzelius, "Turistlif", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1897b, s. 353–355; Hugo Samzelius, *Stockholm–Narvik. Världens nordligaste järnväg. Vägledning för turister,* Stockholm 1905, s. 23.

Hugo Samzelius. Foto: Okänd fotograf, *Örnsköldsviksposten* 5/3 1918.

I en biografi över Hugo Samzelius från år 1949 påstås att hans folklivs- och jaktberättelser i "allmänhet utmärkas av frisk natur- och människoskildring". Möjligen, skulle jag kunna tillägga, att dessa ibland är något ordrika och alltför måleriska. Här ett exempel. Det är begynnande höst år 1890 i skogarna NV Överkalix. På "andra sidan Marsträsket såg man björkens blad lysa gulröda mot fonden af mörka granar, medan åter aspens skälfvande bladverk prunkade i en rödlett färgton, som uppenbarligen var alldeles för grann för att kunna vara äkta eller vittna om hälsa". "Myrarna, vidsträckta och tungsinta, omgördlande bergssluttningarna med sina brunröda trasmattor, voro granna i solljus på förmiddagarna, när man såg skuggorna från 'strandens' eller fastmarkens träd utföra allehanda fantastiska lekar bland

vissen starr, risig dvärgbjörk och frostrodnande hjortronblad".[13]

Hugo Samzelius har en vision om att läsaren om möjligt skall förstå skogens villkor. I den postumt utkomna novellsamlingen *I björnskog och på vargspår* (1921) finns ett kapitel med titeln *Ungskog. En naturskiss från Norrbotten.* På den milsvida mon fanns en ypperlig furuskog. "I kronorna, där örnen redde bo på vildvridna grenar, susade vinden med orgelbrus". Under århundrande torkade en och annan tall. Efter hand stod där en död skog med kala, silvergrå pelare liksom jättemonument inne i vildmarken. "Hackspetter höggo i den torkande veden, trummade långa larmsignaler, medan bräckta, lossnande grenar gnisslade i vinddraget". Så en dag "uraktläto några skogsvandrare" att släcka sin lägereld. Skogsbranden var ett faktum. "I ursinne förtärde den allt brännbart". Men några år senare spirade på svedjelandet små kraftiga tallplantor. Ungskogen byggde på nytt upp "den stora lappländska vildskogen, den susande stämningsfylld, den sagoberättande, till vilken man alltid längtar tillbaka, var man än färdas på jorden. En lappländsk tallhed är något av det underbaraste en naturvän kan finna".[14]

Här och var i berättelserna får man följa Samzelius färder efter häst eller ren. Någon gång blir dessa dramatiska då ekipaget går ned sig på svag is eller skall ta sig upp i

---

[13] Thure Månsson "Samzelius, Johan Axel Hugo", i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 6, Stockholm 1949, s. 488f.; Hugo Samzelius, *På skogs- och fjällstigar. Jaktskildringar från nordligaste Västerbotten och Lappland*, Stockholm 1894b, s. 44.

[14] Hugo Samzelius, *I björnskog och på vargspår*, Stockholm 1921, s. 73f. Uppsatsen är ursprungligen nedtecknad 1906.

menföre för en strandbrink. Vid en besvärlig vårvinterresa mellan Pajala och Gällivare noterade den unge jägmästaren att man vägrade under sådana "vidriga naturförhållanden" att släppa ut hästkrakarna. Denna "omsorg röjde nog åtskilligt mer än bara ömsinthet mot djuren, ty af den åkomman lider befolkningen helt föga". Bortsett från detta och att han någon gång anmärkt att det var "genuint snaskigt på gården" vid något nybygge, har han en mycket positiv inställning till alla människor som förekommer i hans verk. Samzelius hyser stor respekt för nyodlaren, skogsbon och flottaren, vilka i de flesta fall var finskspråkiga. Även den samiska befolkningen tecknas i ljusa färger. Han visar som Eugen Hemberg ett stort intresse för övernaturliga berättelser och har som denne en förståelse för den orörda skogens "andliga" värden. Den stämmer till andakt. Gammalt folk frågade alltid "skogarnas andeväsen" vid ankomsten till en skogskåta, om de fick begagna sig av denna", låter han (1899) en äldre torpare påstå. "Ja, du jägmästare, det är nog så, att det finns en del underligheter i skogen: hemliga väsen bo där".[15]

Hugo Samzelius dagliga skogsgärning bestod i stor utsträckning av skogsindelning och stämpling. Jägmästaren bar på ryggen sin bössa och medförde alltid sin fågelhund. Tjädrar, orrar och någon gång ripor sköts för att dryga ut matsäcken. Träsk och forsar fick ge sitt bidrag vid fiske. Sommartid blev lite hjortron ett välkommet tillskott. Sällskapet under ledning av en vägvisare kunde bestå av upp till tio personer. Vad man konkret gjorde beskrivs aldrig.

---

[15] Hugo Samzelius, *Fänriksår. Svenska bilder*, Stockholm 1899, s. 195, 211.

Däremot framstår besvären att ta sig över "myrens tröstlösa öde haf" såväl där de var spångade som ospångade. Man övernattade ofta under bar himmel, något som får en utförlig beskrivning. Vindskydd tillverkas av granris, stockeldar tänds och grytor hängs över elden. Märkliga maträtter kommenteras. Belåtna sträcker karlarna ut sig på granrisbäddar efter att ha njutit av ett stort antal pipor. Det "rådde en treflig och gemytlig stämning kring stockelden". Det fanns alltid någon historieberättare i laget. Ibland stämde någon upp en sång o.s.v. Sällan får man läsa något negativt kring detta härdande friluftsliv. År 1899 kommenterar dock Samzelius vid en förrättning under förvintern, att "vinterkyla och snöfall äro drägligare än de blodtörstiga myggsvärmarna i sommarbivuaken och regnet i höstetid". Nödvändiga egenskaper för en skogsbo var "mod, vaksamhet och uthållighet". Hantlangarna kallades med ett finskt ord för *jätkä*, vilka levde ett "oafbrutet friluftslif i mark och skog året om"[16]. Dessa skogsarbetare skötte avverkning, körning och flottning. Utöver den sistnämnda "idrottsgrenen" finns inte mycket av dessa verksamheter behandlade.

Hugo Samzelius beskriver fåglarnas ankomst på våren, midnattssolen, skogselden, de förrädiska höstdimmorna, snöstormen och norrskenet. Vårdträd, oavsett om det är en patriark ute på tallheden eller en rönn på gårdstunet, har en relativt stor plats i hans miljöbeskrivningar. Någon gång är en sägen knuten till ett sådant.[17]

År 1892 gifte sig Hugo Samzelius med Albertina Sällström dotter till en av ägarna till Båtskärsnäs sågverk. Detta

---

[16] Samzelius 1894b:84f.; 1899, s.188f.

[17] Hugo Samzelius, *I Nordanland. Skildringar*, Stockholm 1900.

ägde 120 skogshemman om tillsammans 86 000 hektar efter Kalix och Torne älv. I slutet av detta årtionde hade Samzelius också någon förvaltarverksamhet med anknytning till sågverksindustrin. Han hade, som jag inledningsvis påpekat en negativ inställning till den pågående storskaliga exploateringen av Norrbottens skogar. Märkligt nog lät han år 1902 publicera romanen *Paterson & Comp.*, vilken är en svidande nedsabling av hela verksamheten. Huvudpersonen Petter Petterson får gå i lära hos en grosshandlare. Han började med att sopa kontoret, men fick sedan förtroende att arbeta ute i skogen. "Han tummade snålt, förstod att behändigt lura bönderna genom en lustig blandning af fräckhet och aktningsfull undfallenhet". Han vann sin principals förtroende. "Även i ett annat hänseende var han fullkomligt obesvärad av skrupler: han köpte ibland tusentals stockar af inhysingar och andra, som bevisligen icke hade någon egen skog". När han fått ihop ett startkapital, bytte han namn och startade eget. Pater Paterson lät bygga två vattensågar, köpte ett par malmfält samt handlade med spannmål och viktualier. "Skickligt beräknande, gynnad av tur, afgjordt hänsynslös och uthållig i det oändliga dröjde det ej länge, innan han skapat sig en rätt betydande förmögenhet". Då han tröttnat på tillfälliga förbindelser med arbetarnas döttrar, beslöt han gifta sig. Så fortsätter Samzelius sin dräpande beskrivning av far och son inom sågverksdynastin Paterson. Alla schabloner finns med från faderns affärsresor till Paris och Hamburg, där han som mecenat i konstnärskretsar träffar alla fala kvinnor, till hans hycklande kristendom. På hemmaplan i Laxgrund (Kalix) lät han bygga ett missionshus. "Mest gynnade han den s. k. læstadianismen, enär denna sekt meddelade fullständig syndaförlåtelse för

hvilka förseelser och brott som helst". I detalj beskrivs sedan ett "rusköp", dvs. hur man med diverse finter lurar en självägande bonde att för underpris sälja sin skog. En utfattig arrendator berättar hur han efter skogsförsäljning och hårt arbete under tre vintrar och efter sju års flottning ändå stod som skyldig i bolagets böcker. Den gamle mannen ansåg att "sågverken skulle afskaffas, ty de ha inte varit landet till nytta, utan bara ruinerat bönderna och förstört folk". Publiceringen av boken ledde till en brytning med familjen Sällström och så småningom till skilsmässa. Hela upplagan lär ha dragits in.[18]

Samzelius återkommer på många ställen i sina publikationer till sågverksbolagens övergrepp på befolkningen, vilkens parti han tar. I novellen *Från Norra Botten* (1915) får vi veta hur en gång germanen Jerkel mördade mongolen Påve och trängde in i landet. Så småningom kallade sig de förra för patroner och skulle beskydda de senare. En svidande vidräkning med dessas förödande inverkan på lappmarkens innevånare sker, där blodskam och "tidelag, mord och rån, slagsmål och dryckenskap hörde till ordningen för dagen". "Sanning, "rättvisa, ädelhet och den blida kärleken kände man endast genom hörsägen". Den strävsamme nybyggaren, som slitit sig halvt fördärvad och försakat det mesta framstod som ett ideal. Denne hade med hängivenhet gjort ödemarken fruktbringande. I arbetet hade de lagt ned mer än vinstbegär och äregirighet. Dit hade "tämpelskändarna kommit från skilda väderstreck". När vattenfallen exploaterats, när skogen huggits ut och när malmen

[18] Hugo Samzelius, *Paterson & Comp. En roman om Norrland*, Stockholm 1902. För uppgifter om släktskap m.m., se Gradin 2003–2004, s. 21f.

sprängts bort, måtte det "komma att se skönt ut om en del år – och det är redan hemskt på mer än ett håll, dit slödder och byke invandrat och där alla fara fram som i fiendeland".[19]

År 1897 ger Samzelius ut en folkskrift i *Skogshushållning*. Han förespråkar trakthyggesbruk samt i norra Sverige ordnad timmerbländning. Inledningsvis poängterar han skogens stora nationalekonomiska betydelse. Dock hade de stora sågverksbolagen i Norrland slagit under sig stora skogsvidder, vilket var olyckligt för kulturen och den sunda utvecklingen. Gårdar och nybyggen förföll till ödehemman, sedan siste brukaren emigrerat till Amerika eller tagit tjänst hos ett bolag. "Till att hela de kräftsår" som sågverksrörelsen med statens hjälp åstadkommit, hade visserligen "många varmhjärtade försök gjorts". Men dessa sår har svårt att läkas, "så länge ej den mindre skogsägaren vet att själf tillvarataga sina inträssen och en ädlare, mera samvetsöm ton börjar göra sig gällande inom de affärskretsar, som hafva sig förbehållet att låta frakta ut vårt lands skogar till främmande kust".[20]

År 1996 analyserade författaren Gunnar Balgård jägmästare Samzelius verksamhet i Norrbottens skogar samt delar av hans livsgärning. Slutbetyget blev att den senare framstod som "en samlare, en eldsjäl och en hoppjerka". Hans litterära utövning bedömdes vara "ojämn, till sin huvuddel rutinerad, i något fall nästan snillrik".[21]

---

[19] Hugo Samzelius, *Gränsmark. Ströverier och äventyr*, Stockholm 1915b, s. 152f.; 1899, s. 159.

[20] Hugo Samzelius, *Skogshushållning. En hjälpreda för smärre skogsägare*, Stockholm 1897a, s. 6f.

[21] Balgård 1996, s. 6f.

Otto Vesterlund (1857–1953)

Otto Vesterlund föddes i Västerås. Skolgången var dock förlagd till Uppsala. Innan han är 1879–1881 genomgick Kungl. Skogsinstitutet läste han teologi. Av någon anledning hoppade han av den tilltänkta prästutbildningen. I likhet med sina generationskamrater hade han svårt att få en fast, avlönad tjänst i skogsstaten utan fick dra sig fram på tillfälliga uppdrag. Ett par år 1888–1889 studerade han botanik och zoologi i USA (Florida). Efter ett förordnande som lektor vid Skogsinstitutet fick han år 1890 anställning som biträdande jägmästare i Jokkmokks revir. På denna ort stannade han till 1910. Han avslutade sedan sin yrkeskarriär som revirförvaltare i Älvdalen, varifrån han avgick med pension år 1922.

Otto Vesterlund var troende och en renlevnadsman. Till skillnad från sina ovan nämnda kolleger jagade han inte. Men han var en stor friluftsentusiast och medverkade mycket aktivt till skidsportens utveckling i Sverige. På sin tid blev Otto Vesterlund uppmärksammad för att två dagar före sin sjuttioårsdag ha åkt skidor i nio mil mellan Älvdalen och Härjedalen. Vid sidan av detta låg hans stora intressen inom de botaniska och entomologiska sfärerna. Han donerade ett herbarium om 7 000 växter till Åbo akademi samt ett annat till Riksmuseet. Hans entomologiska samlingar gick till Uppsala universitet. Långt upp i ålder predikande han i övre Dalarnas kyrkor.[22]

---

[22] Biografiska uppgifter efter *Skogen* 1953:40 (art. "Otto Vesterlund"), s. 105; Sigurd Lindman, "Vesterlund, *Per Otto*", i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 8, Stockholm 1955, s. 294; Gunnar Lind-

Otto Vesterlund var en mycket god stilist med ett rakt, lättläst språk. Han skrev ett stort antal artiklar samt ett par böcker. Av de senare är hans minnesbilder av arbetet i Jokkmokkstrakten (1890–1910) och med titeln *Tjugu år i Norrbotten* (1925) mest intressant ur mitt perspektiv. Det kan dock nämnas, att hans år 1924 utgivna *Skolminnen,* fick mycket goda recensioner.[23] I boken *Lappmarksbilder* (1903) (som även kom i en andra upplaga år 1917) betygar han sin kärlek till det inre Norrbotten. I den senare anför Otto Vesterlund det positiva i att turisten äntligen har upptäckt "underlandet längst i norr". I all sin karghet hade Lappland kvar en "frisk ursprunglighet" och "sin vårliga ungdomsskära poesi". Storstadsbarnet, som var trött på livets "konstlade njutningar", tilltalades av den jungfruliga naturen. Sedan ställer författaren två bilder mot varandra. Dels turisten, som kommer i solsken, och dels den som upplever landskapet i regn och dimma. För den förre blir Lappland paradiset, medan det i andra fallet framstår, som ett "landskap grått i grått: ödsliga höjder, stora, hemska, svarta sjöar med förrädiska stengrund bland hvita vågor och brådstupande bergväggar". Otto Vesterlunds rekommendation till turisten är att infinna sig i december vid jultid. Då sover naturen sin vintersömn, men "det oaktadt strålar landskapet i en nästan överjordisk skönhet". Märkligt nog är det ljuset, som förlänar landskapet det mesta af dess romantik". En färd genom tallskogen på heden, i skogsensamheten,

---

gren, "Förord", i Otto Vesterlund, *Tjugo år i Norrbotten,* Luleå 1991 [1925].

[23] Otto Vesterlund, *Skolminnen från 1860- och 1870-talets Uppsala,* Uppsala 1924; Otto Vesterlund, *Tjugu år i Norrbotten,* Uppsala 1991 [1925].

framkallar en egendomlig stämning. "Tallarnas stammar skina som guld, men i de snötyngda kronornas rimkristallet bryter sig ljuset, så att det gnistrar som från mångtusende juveler".[24] Detta trots att solen inte visar sig.

I en uppsats i *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1896 erbjuder han läsare att följa med "djupt in i Lapplands skogsöken, bland glesa tallhedar och ändlösa myrar, där endast lafskrikans pladder då och då avbryter den stora tystnaden". Här fanns "ro och vila för sjuka, överspända nerver". Dessutom fick man med sig något obeskrivligt –" vildmarkens trolska, mäktiga romantik". Otto Vesterlund hade en fin förmåga att teckna skogen i poetiska termer. I mitten av juli firade man Gammelmidsommar, dvs. de gamlas helg. Då spreds en "berusande vällukt" från de nyutslagna rönnblommorna. "Tallskogen doftar kåda starkare än någonsin. De rosenröda blomkolvarna, som sticka fram ur de stela barrens kransar, spricka i sommarvärmen och släppa ut sitt gula frömjöl med vinden. Vitstammiga björkar med sitt ljusgröna, vajande lövverk tjusa ögat, och hela naturen står som smyckad till fest".[25]

I likhet med jägmästarna Hemberg och Samzelius bestod Vesterlunds arbete mest av stämpling och bevakning. Någon skogsvård värd namnet existerade inte i en tid då enbart grövre tallvirke kunde avsättas från Jokkmokksområdet med förtjänst. Huggarnas, körarnas och flottarnas slit har han stor förståelse för. "Hur ofta såg jag icke de arma varelserna (flottarna), medan ännu kälen satt kvar i jorden,

---

[24] Otto Vesterlund, *Lappmarksbilder*, Luleå 1903, s. 1f.

[25] Otto Vesterlund, "Ett blad ur en lappmarksjägmästares dagbok", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1896, s. 117; 1991 [1925], s. 106f.

ligga utsträckta på bara marken och njuta sin korta sömn". "Icke underligt, att ryggskott är så vanligt där uppe till och med bland unga personer". Ett verkligt hundliv. Varför görs inget åt deras situation? År 1922 påpekade Vesterlund, att skogsarbetarna fått en mera "människovärdig tillvaro under deras långa vinterkampanj", men det kvarstod att göra något för hästarna. "Det djurplågeri, som av ålder bedrivits under timmerdrivningarna ute i vildmarkerna, är i sanning ett mörkt kapitel i ödebygdens historia".[26]

Jägmästare Vesterlund känner stor sympati och samhörighet med de människor han träffar och umgås med. I stort sett, skriver han år 1908, är "lappmarksbon snäll och godsint, hjälpsam och välvillig, foglig till lynnet och lätta att komma över ens med". I avslutningskapitlet till sina minnen erkänner han att känslan "av samhörighet med ödemarksfolket" hade så djupa rötter, att jag aldrig skulle ha kommit på tanken att söka mig ett annat verksamhetsfält, om icke tvingande skäl hade nödgat mig därtill". Fattigdomen i hemmen kunde mångenstädes vara bitter och tung, men man tappade aldrig modet. "Tungsintheten hör icke hemma i Lappland: den är bofast först längre mot söder". Snarast var det sommarljuset som satte sin prägel på folklynnet här uppe. Detta var "sorglöst, bekymmersfritt och glatt". Han noterar, att ingenstädes i landet fanns ett så litet

[26] Vesterlund 1991, s. 185; Otto Vesterlund, "Lappmarksbon i helg och söcken", i Olof Bergqvist & Fredrik Svenonius, *Lappland. Det stora svenska framtidslandet: en skildring i ord och bild af dess natur och folk*, Stockholm 1908a, s. 202; Otto Vesterlund, "Skogsfolket", i *Julbok för Västerås stift* 1922:17, s. 121f.

klasshat, men så stora ståndsskillnader, som i de delar av Norrbotten, där han arbetade.[27]

Otto Vesterlunds beskrivning av "oåret" 1902, då våren kom först i slutet av juli samt de problem detta förorsakade människorna känns för mig rörande. Hans interiörer från ett par fiskarsamers kåtor med den "gränslösaste fattigdom" är gripande. Förhållandet till samerna var gott. Ömsesidig respekt rådde. Vesterlund är dock inte fri från en dåtida vanlig patriarkal attityd mot dessa "naturbarn" I novellen *Anna Unnis* (1903) får vi lära känna en samisk flicka. Hon hade bytt det "på försakelser rika lifvet i fiskarekåtan" mot en mera sorgfri tillvaro som getare framme i bygden. "Hon var då ännu det oförvillade naturbarnet och trifdes bra i de kläder hon var van vid". Men glåpord och försmädliga yttranden från jämnåriga ledde till att hon bytte sin klädsel mot nybyggarens. Läsaren får här liksom på ett par andra ställen klart för sig vilka problem samerna hade i dåtida samhälle.[28]

I oktober 1897 drabbades Jokkmokkstrakten av en förödande storm. Under ett par år höll man på att arbete upp någon miljon timmerträd. Behovet av arbetskraft var enormt. Folk strömmade till från hela landet eftersom lönerna steg dramatiskt. Lönnkrögeriet florerade och sedligheten fick sig en törn. "Det sämsta folkelementet var utan gensägelse de inflyttade finnarna", mindes Otto Vesterlund år 1925. "De finnar som hemsökte Jockmock, kommo i de

---

[27] Otto Vesterlund, "Lappmarksbon i helg och söcken", i Olof Bergqvist & Fredrik Svenonius, *Lappland. Det stora svenska framtidslandet: en skildring i ord och bild af dess natur och folk*, Stockholm 1908a, s. 207f.; 1991, s. 241.

[28] Vesterlund 1903, s. 57f.

flesta fall från gränstrakterna, som anses hysa landets sämsta folkelement. Spritsmuggling var deras specialitet. Men de spelade därjämte en framstående roll vid förbrytelser av alla slag. De utgjorde, kort sagt, ortens oroselement, och hos de flesta satt kniven mycket löst i skidan".[29] Det senare illustreras i ett par tragiska fall. Jägmästare Vesterlund kommenterar i flera fall den uppblomstrande lokala ekonomien under och efter stormfällningsruschen. I likhet med vad fallet blev annorstädes, försvann de goda arbetsinkomsterna snabbt i andras fickor. Man blev om möjligt fattigare än då man kom till platsen.

Otto Vesterlund är nästan lika negativt inställd till sågverkens agerande som Hugo Samzelius. Han beskriver flera fall där någon blivit avlurad sin egendom, Nu kunde vederbörande få se skojaren komma "åkande i vargskinnspäls som en riktig storpamp och tumma in det nedkörda virket". Vid vinterarbetets slut kunde dessa tidigare hemmansägare vara skyldiga för "den under vintern hos bolaget uttagna provianten". Sorgligast att bevittna för jägmästaren var de igenväxta odlingarna. Åborna hade tappat intresset för hemmanens skötsel. Nu blev ägorna övervuxna av ungskog. Bolagen lade inte ner mer intresse för dessa än vad de enligt lag var skyldiga.[30] Flera korrupta metoder beskrivs. En och annan mutkolv fanns bland kronojägarna. Det var lätt att låta sig tubbas till något olagligt, när det inte fanns mat på bordet.

En för mig roande detalj. Vid alla stämplingar skulle träden prickas. Om det gjordes på papper eller träskiva vet jag

---

[29] Vesterlund 1991, s. 135, 137.

[30] Ibid, s. 81.

inte. Men en kronojägare hade kommit på en egen idé. När stämplarna ropade *timmer*, så räknande han tyst i huvudet till tio. Därefter bröt han en pinne och stoppade i fickan. Vid hemkomsten var det sedan bara att räkna ihop dagens skörd.

Det var inte helt riskfritt att arbeta i skogen. Otto Vesterlund var vid minst tre tillfällen i verklig dödsfara, något han berättar lugnt och sakligt. En gång höll han på att bli insnärjd i en skogseld, en annan att dras ned i en fors i Lilla Luleäven. Men värst var nog när han skidade vilse, tunt klädd och med ett par smörgåsar i fickan. Efter 24 timmars åkning i svår kyla lyckades han hitta rätt och kom inomhus i ett nybygge.

Några iakttagelser eller en kort resumé

De tre jägmästarna hade alla en borgerlig bakgrund och var uppvuxna i södra eller mellersta Sverige. De kom till skillnad från många dåtida kolleger att älska skogslandet i det inre av Norrbotten. Här på gränsen mot den dåtida, föga kända fjällvärlden kunde de få utlopp för sina botaniska intressen. Vesterlund var dessutom en skicklig entomolog, medan de andra var drivna jägare. Hos Hemberg och Samzelius stöter fågelhundarna ständigt upp hönsfåglar vid deras skogliga förrättningar. Dessa saknas helt hos Vesterlund, som knappast nämner ordet tjäder. Den senare åtalar en del personer för olaga älgjakt, vilket möjligen de två övriga låtit bli. Älgen var enligt befolkningen allemansrättsligt tillgänglig året runt. Alla tre omfattar den dåtida synen på Norrland som *Framtidslandet*. Skogen är av foster-

ländsk betydelse. Deras naturbeskrivningar håller hög klass och vittnar om språkliga, konstnärliga talanger. Samtliga har en för sin tid mycket stor förståelse för samer, nybyggare och arbetare, även om deras patriarkaliska syn lyser igenom. Jägmästaren i sin statliga uniform var en ståndsperson med makt. Hos såväl Hemberg som Samzelius finns alkohol och tobak med i berättelserna. Det röks friskt. Den troende Vesterlund har i detta stycke en mera puritansk och avståndstagande inställning. Till "sedligheten" är de förra förstående, medan den senare viktoriansk. Av böckernas framgång kan man dra slutsatsen att det inre av Norrbotten i slutet av 1800-talet för den läsande publiken var en främmande, närmast exotisk värld. De litterära jägmästarna är stora friluftsentusiaster. Var och en på sitt vis anammade den dåtida synen, att när turisten bytte stadens larm mot storskogens tystnad fick nerverna vila.

De tre herrarna råkade alla ut för besvärande, ibland livshotande situationer, beroende på vädrets växlingar i väglöst land. Det finns ett religiöst drag i deras naturbeskrivningar. Den orörda skogen har närmast ett andligt värde. Alla hyste uppenbart stort intresse och stor förståelse för skogsbornas oförklarliga upplevelser. Den troende Vesterlund är mest nykter till dessa "vidskepelser".

"Mina" jägmästare var klart naturvetenskapligt orienterade. Men ingen har lämnat några skogsskötselmässiga spår med inriktning på Norrbotten efter sig. Det beror med stor sannolikhet på att adekvat skogsvård av ekonomiska skäl helt saknades vid deras tjänstgöring. Visserligen gav såväl Samzelius (1897) som Vesterlund (1908) ut var sin publi-

kation på temat. I dessa kan man genom närläsning spåra deras nordliga verksamhet i några sentenser.[31]

Alla tre är fortfarande i dag klart läsvärda. Personligen är jag mest tilltalad av Otto Vesterlunds berättarkonst. Skogshistoriskt rekommenderar jag Eugen Hembergs *En nittioårings minnen* (1936), Hugo Samzelius *Paterson & Comp.* (1902) samt Otto Vesterlunds *Tjugu år i Norrbotten* (1925). Jag må dock inflika att Samzelius verk *Skogsstaten* (1915) som uppslagsverk är helt enastående.

Käll- och litteraturförteckning

Aminoff, Feodor, "Hugo Samzelius", i *Norrlands Skogsvårdsförbunds Tidskrift* 1918, s. 186–190.

Balgård, Gunnar, "Ögonvittne i Norrbottens skog – Hugo Samzelius som naturskildrare", i *Provins* 1996:2, s. 6–14.

Geete, Erik, "Eugen Hembergs litterära produktion", i *Skogen* 1945:32, s. 333f.

Gradin, Eva, "Hugo Samzelius och Överkalixdräkterna i Nordiska museet", i *Norrbotten, Årsbok* 2003–2004, s. 18–34.

Hemberg, Eugen, *På obanade stigar. Jaktskizzer, sagor och noveller från Lappland*, Stockholm 1896.

Hemberg, Eugen, *En nittioårings minnen. Vandringar i kulturens och naturens tempelhallar*, Malmö 1936.

Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning, utg. Statistiska centralbyrån, 2:a uppl. 1720–1967, Stockholm 1969.

Höjer, Magnus, *Konungariket Sverige. En topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar*, Stockholm 1883.

Kardell, Lars, *Svenskarna och skogen. Del 2. Från baggböleri till naturvård*, Jönköping 2004.

[31] Samzelius 1897a; Otto Vesterlund, *Skogen*, Stockholm 1908b.

Lindgren, Gunnar, "Förord", i Otto Vesterlund, *Tjugo år i Norrbotten*, Luleå 1991 [1925].

Lindman, Sigurd, "Vesterlund, *Per Otto*", i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 8, Stockholm 1955, s. 294.

Månsson, Thure, "Samzelius, Johan Axel Hugo", i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 6, Stockholm 1949, s. 488f.

Nelson, Marie C., *Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868*, Uppsala 1988.

Petre, Allan, "Hemberg, Eugen Peter Alexander", i *Svenskt Biografiskt Lexikon* 18, Stockholm 1969–1971, s. 625–627.

Samzelius, Hugo, *Skogs- och jägarlif: Skildringar*, Stockholm 1894a.

Samzelius, Hugo, *På skogs- och fjällstigar. Jaktskildringar från nordligaste Västerbotten och Lappland*, Stockholm 1894b.

Samzelius, Hugo, *Skogshushållning. En hjälpreda för smärre skogsägare*, Stockholm 1897a.

Samzelius, Hugo, "Turistlif", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1897b, s. 353–355.

Samzelius, Hugo, *Fänriksår. Svenska bilder*, Stockholm 1899.

Samzelius, Hugo, *I Nordanland. Skildringar*, Stockholm 1900.

Samzelius, Hugo, *Paterson & Comp. En roman om Norrland*, Stockholm 1902.

Samzelius, Hugo, *Stockholm-Narvik. Världens nordligaste järnväg. Väg ledning för turister*, Stockholm 1905.

Samzelius, Hugo, "Samzelius, Johan Axel Hugo", i *Jägeristaten. An teckningar om svenska väldets skogs- och jaktväsen*, Stockholm 1915a, s. 542–546.

Samzelius, Hugo, *Gränsmark. Ströverier och äventyr*, Stockholm 1915b.

Samzelius, Hugo, *I björnskog och på vargspår*, Stockholm 1921.

Schotte, Gunnar, "Hugo Samzelius", i *Skogsvårdsföreningens Tidskrift* 1918:16, s. 663–666.

Skogen 1945:32 (art. "Eugen Hemberg 100 år"), s. 327f.

Skogen 1953:40 (art. "Otto Vesterlund"), s. 105.

Vesterlund, Otto, "Ett blad ur en lappmarksjägmästares dagbok", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1896, s. 117–132.

Vesterlund, Otto, *Lappmarksbilder*, Luleå 1903.

Vesterlund, Otto, "Lappmarksbon i helg och söcken", i Olof Bergqvist

& Fredrik Svenonius, *Lappland. Det stora svenska framtidslandet: en skildring i ord och bild af dess natur och folk*, Stockholm 1908a, s. 197–209.

Vesterlund, Otto, *Skogen*, Stockholm 1908b.

Vesterlund, Otto, "Skogsfolket", i *Julbok för Västerås stift* 1922:17, s. 118–129.

Vesterlund, Otto, *Skolminnen från 1860- och 1870-talets Uppsala*, Uppsala 1924.

Vesterlund, Otto, *Tjugu år i Norrbotten*, Uppsala 1991 [1925].

UNO WESTERLUND

Alträsks nybyggesområde i södra Norrbotten – kolonisatoriskt experimentalfält i statens hand (del 3)[1]

En helt ny jordbrukspolitik

Efter andra världskrigets slut påbörjades en genomgripande reformering av det svenska jordbruket. Ett huvudmål var att söka skapa brukningsenheter som familjer kunde leva på med en standard som motsvarade industriarbetarnas. Men totalt måste jordbrukssektorn krympa; den behövde enligt regeringen inte vara större än att bönderna i huvudsak klarade av att göra landet självförsörjande på livsmedel. Nu var det inte längre tal om att odla upp kronotorp, kolonat, Per Albinsmåbruk och liknande. I stället gällde det att slussa arbetskraft till de industrier som sågs som Sveriges framtid. De experter som regeringen lutade sig mot var genomgående akademiska ekonomer som så gott som helt ar-

[1] Föreliggande artikel publiceras i *Oknytt* i tre delar: den första publicerades i *Oknytt* 3–4 2015 s. 40–66, den andra i *Oknytt* 1–2 2016 s. 35–62 och den tredje delen publiceras här. Artiklarna har givits ut av Piteå kommun i boken *Sveriges första kolonat – en kärntrupp för kultur och odling* (2016) och innehåller nyskrivna avsnitt som bl.a. redovisar vad som hänt med de olika kolonaten fram till 2015.

gumenterade i företagsekonomiska termer och då fanns det ingen plats för någon landsbygdsromantik. När reformen beslutades var socialdemokraten Per Edvin Sköld jordbruksminister. Han efterträddes 1948 av partibrodern Gunnar Sträng som innehade posten till 1951 då han i sin tur efterträddes av bondeförbundaren Sam Norup. För att effektuera politiken bildades 1948 lantbruksnämnder ute i länen med mycket stora befogenheter.[2]

Att Alträsks nybyggesnämnd skulle läggas ned var bara en tidsfråga. Egnahemsstyrelsen hade tillstyrkt en nedläggning i ett yttrande i maj 1948. Detta fyllde uppenbarligen kolonisterna med blandade känslor. Den betrodde bondeförbundaren och nämndemannen Gustav Bohlin, Adéle Åströms man, hade nu efterträtt Johan Gustafsson som talesman för kolonisterna i Brännberg. Av hans hand finns bevarat ett brev till nybyggesnämnden daterat 30 december 1948 som han skrev på uppdrag av kolonisterna, "både vi som köpt och vi som stå i begrepp att köpa". "Genom tidningarna" hade de fått veta att det fanns ett förslag att Alträsks nybyggesnämnd skulle upphöra från 1 juli 1949. Kolonisterna menade att nämnden, med sin kunskap om de lokala förhållandena och med en egen representant för kolonisterna, behövdes för att planera hur de skulle kunna fortleva som jordbrukare. Konkret handlade det nog om att få inflytande i lantbruksnämnden: Man var ju van vid att ha en särställning. Men nu var det slut med den ordningen. Den 6 maj 1949 beslutade regeringen, nu med Gunnar

---

[2] Se Iréne A. Flygare & Maths Isacson, *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället 1945–2000*, Stockholm 2003, s. 227ff., och Per Thullberg, "Hur har driftsformerna inom jordbruket vuxit fram som en del av samhällsutvecklingen?", i *Jordbruket och vår miljö: rapport från ett nordiskt seminarium om jordbrukets driftsformer i Ultuna 1982*, Alnarp 1983.

Sträng som jordbruksminister, att Alträsks nybyggesnämnd skulle upphöra och ansvaret läggas på lantbruksnämnden i Norrbottens län.

Självskrivna ledamöter i lantbruksnämnden, som bestod av sju personer, var dess chef – den regeringstillsatte lantbruksdirektören – liksom hushållningssällskapets sekreterare. Hushållningssällskapet utsåg därtill två ledamöter. Regeringen tillsatte ordförande – som regel landshövdingen – och ytterligare två personer. En av de regeringsutnämnda ledamöterna i den lantbruksnämnd som bildades i Norrbottens län var Johan Englund, småbrukare och ledande kommunalman från Älvsbyns landskommun, den andre var partibrodern Hugo Sundberg från Norra Bredåker.

Den nya jordbrukspolitiken och uppdraget till lantbruksnämnderna speglar väl tidsandan. Under krigstidens ransoneringsekonomi hade politiker och myndigheter vant sig vid att styra och kontrollera det ekonomiska livet. Planhushållning lät inte så socialistiskt som det gör i dag. Socialdemokraterna hade tänkt sig att staten skulle kunna vara mycket aktiv när det gällde att köpa upp jord och tvinga till försäljning för att åstadkomma rationalisering, men fick lov att tona ned dessa ambitioner något. Ändå fick lantbruksnämnderna betydande möjligheter både att köpa och sälja och att säga nej till affärer som de ansåg motverkade ekonomisk rationalitet och strävan mot bärkraftiga jordbruk. Nämndernas tjänstemän skulle – särskilt sedan de genom en ny reform 1967 fått ökade befogenheter – ofta beskyllas för maktfullkomlighet.[3]

---

[3] Lantbruksnämnden i Norrbottens län E I vol.1, Länsstyrelsen, Luleå, innehåller avskrift av regeringsbeslutet och andra dokument från övergångstiden.

Att omskapa nybyggesområdet för framtiden

Ett problem när lantbruksnämnden i Luleå skulle ta sig an att rationalisera Alträsks nybyggesområde var att området bildats på kronans mark och att kronan fortfarande ägde de kolonat som inte friköpts liksom den för området gemensamma skogen. Det löstes så att regeringen, samtidigt som den avskaffade nybyggesnämnden, uppdrog åt lantbruksstyrelsen att komma med förslag om vad som krävdes för att helt och hållet överföra området till dess ansvar.[4]

Det blev den nyss nämnde distriktslantmätaren Nils Johnson som skulle ta tag i frågan. På så sätt fick han möjlighet att följa upp den tvist om stödskog som han vunnit några år tidigare. Lantmätaren gjorde upp ett förslag till en rationaliseringsplan för Alträsks nybyggesområde som han i mars 1951 kunde överlämna till lantbruksnämnden (samma år som han för gott lämnade Boden och tillträdde en tjänst i hemstaden Karlskrona). Detta överarbetade lantbruksnämnden innan det skickades vidare. Däremot gjorde nämnden lantmätarens plan för skogen till sin. Den utgick från att varje familjejordbruk borde ha tillgång till skogsmark som avkastade minst 100 kubikmeter per år.

När lantbruksnämnden tagit över den 1 juli 1949 kvarstod 18 kolonat som utlämnade, varav 13 med äganderätt. De återstående 5 löste lantbruksnämnden in. Nämnden räknade med att så småningom få till stånd sju eller åtta familjejordbruk. Fanns det då inom Alträsk nybyggesområde skog som avkastade 7 á 800 kubikmeter? Att skogen

---

[4] Den följande framställningen bygger på akten 25-ÖLÅ-4025 (131 sidor), Lantmäteriet Gävle, samt material i pärmen Gemensamhetsskog, hos Ulf Eman, Brännberg och i någon mån på muntlig information.

ganska precis räckte till visade nämnden med hjälp av två brukningsplaner som domänstyrelsen fastställt redan i juli 1948 och som tillsammans beräknades avkasta 833 kubikmeter per år.

Genomförandet av planen blev komplicerat. Lantbruksstyrelsen ansåg att "den jordbrukssociala subvention, som ursprungligen avsetts med inrättandet av gemensamhetsskogen, måste anses ha tillfallit de aderton kolonaten." Styrelsen resonerade på följande sätt: Enligt planen från 1912 skulle 48 kolonat upplåtas och dessa skulle gemensamt disponera skogen. "Emellertid skulle gemensamhetsskogen även vid så ringa skogstilldelning (35 hektar) till varje jordbruk, som 1909 ansågs erforderlig, endast räcka till för omkring 23 brukningsenheter. Enligt de jordbrukspolitiska riktlinjer, som numera är rådande, måste det enligt styrelsens mening anses nödvändigt att inrikta verksamheten [...] att om möjligt bärkraftiga jordbruk med tillräcklig skogstilldelning tillskapas." Därmed stödde styrelsen Nils Johnsons utgångspunkt att varje jordbruk borde ha tillgång till 100 kubikmeter skog per år.

Riksräkenskapsverket godtog inte detta sätt att resonera utan hävdade att kolonisterna bara hade rätt till 18/48 av det aktuella området, eftersom bara 18 kolonat kvarstod som utlämnade av de 48 som planerats. Dock menade verket att lantbruksnämndens plan så mycket avvek från 1909 års riksdagsbeslut att ärendet måste lyftas upp och bli en regeringsproposition till riksdagen. Men propositionen borde föregås av en preliminär uppgörelse om köp av gemensamhetsskogen mellan staten och de kolonister som ägde sina kolonat.

Den något halsbrytande logiken – att först preliminärt sälja ut hela men bara kunna disponera 18/48 – kan enklast förklaras med att det på politisk nivå redan var bestämt att

lantbruksnämnden skulle få överta bestämmande över Alträsks nybyggesområde. Det formella beslutet för riksdagen gällde överförande av området från "domänfonden" till "jordfonden".

Att köpa kronans mark

Vid ett sammanträde 26 november 1954 gjorde lantbruksnämnden upp med de sju kolonister som ägde de 13 friköpta kolonaten om övertagande av kronans mark inom Alträsks nybyggesområde. Området hade ritats ut på en preliminär karta som bifogats lantbruksnämndens framställning till lantbruksstyrelsen den 30 januari 1952. Det omfattade enligt denna totalt 1 553 hektar, varav 58 hektar var vatten.

Det var ett väl förberett möte, vilket det knapphändiga protokollet vittnar om. Utan förberedelse skulle det inte ha varit lätt att hänga med. Först konstaterades att det handlade om att få en uppgörelse om överlåtelse av den gemensamma delen av Alträsk kolonisationsområde till ägarna av friköpta kolonat.

Man enades om att ägarna till de sju vid sammanträdet representerade fastigheterna skulle lösa in området för 87 500 kr. Ägarna var:

- John och Klas Gustafsson, söner till Johan Gustafsson.
- Adéle Bohlin, dotter till Karl Åström, sedan 1926 gift med Gustaf Bohlin.
- Eric Dahlström, son till kolonisten A. P. Dahlström och hustrun Dagmar.
- Sigurd Boström från Älvsbyn som 1942 hade köpt kolonatet av sin svärfar.

- Gunhild Maria Eman, gift med Halvar Eman, båda från Älvsby församling.
- Astrid Johansson, dotter till kolonisten Johan August Johansson.
- Emil Drugge från Bastusund väster om Morjärv. Denne hade så sent som i april gjort upp med lantbruksnämnden om att köpa tre kolonat på södra kolonisationsområdet med gräns mot Altervattnet.

Summan 87 500 kr hade lantbruksnämnden kommit fram till på följande sätt:

1. Nämnden hade betalat 63 605 kr för de fem kolonat man löst in, vilket inkluderade skogsrättigheter. Därefter hade nämnden sålt mark för 6 500 kr till bröderna Gustafsson och gjort upp om att sälja mark till Emil Drugge för 4 000 kr och därmed inte lagt ut mer än 53 105 kr.
2. Årsavkastningen av hela kolonisationsområdet beräknades till 7 070 kr. Värdet av de skogsfångsträttigheter som de sju nuvarande kolonisterna hade plus de fem som lantbruksnämnden köpt beräknades till 3 420 kr (285 x 12). Av återstoden 3 650 kr beräknades 2 300 kr behövas för underhåll av vägar, diken och andra gemensamma ändamål. Återstående del av årsavkastningen, 1 350 kr, skulle de nu lösa in med en årlig ränta på 4 procent. Priset blev då 33 750 kr, vilket innebär att man räknat med 82,24 år.
3. 53 105 + 33 750 = 86 855. Siffran avrundades uppåt till 87 500 kr, vilket betydde 12 500 kr per fastighetsägare. Lantbruksnämnden skulle ställa upp som garant för de lån som köparna tog upp.

Området enligt den preliminära kartan skulle bilda gemensamhetsskog och förvaltas enligt lagen om bysamfälligheter. Ett särskilt reglemente skulle upprättas. Områdets slutliga gränser skulle bestämmas vid en kommande lantmäteriförrättning.

Förutom de sju som lantbruksnämnden i detta läge ville satsa på hade även Statens försöksgård, Lars Manfred Bergdahl och Nils Algot Vestin rätt till skogsfångst på området i samma omfattning som de sju. Eftersom de representerade 3 av de 18 utlämnade kolonaten skulle de ha rätt till 3/18 av de årliga skogsfångsträttigheterna (3 420 kr) liksom 3/18 av beloppet för underhåll av vägar med mera (2 300 kr). Deras sammanlagda andel av årsavkastningen (7 070 kr) blev därmed 13,48 %, eller 4,49 % per fastighet. Återstoden av årsavkastningen, 86,52 %, skulle delas mellan sju fastigheter och alltså ge 12,36 % per fastighet.

Regeringens ställningstagande kom i en proposition "angående försäljning av vissa kronoegendomar m.m." som är daterad den 9 mars 1956. Där konstaterade föredragande statsrådet Sam Norup att det preliminära avtalet i princip godtagits av såväl lantbruksstyrelsen som riksräkenskapsverket och statskontoret. Dock menade statskontoret att köpesumman borde höjas med 7 000 kr för att inbegripa statens andel i nybyggeskassans behållning. En sådan småsnålhet från statens sida bedömde uppenbarligen Norup som politiskt oklok, för han tillstyrkte att avtalet oförändrat skulle godkännas av riksdagen. Protokollet från mötet i Brännberg fogades till propositionen som riksdagen i denna del godtog utan debatt.

Därmed kunde lantbruksnämndens planering rulla vidare. Den 19 november 1956 träffade lantbruksdirektören, biträdande lantbruksdirektören och en av nämndens konsulenter de sju jordbrukarna och gjorde upp om vad som

skulle försäljas till dem, dock med undantag av att överläggningarna med Astrid Johansson skulle fortsätta. Man enades också om ett reglemente för förvaltningen av Brännbergs gemensamhetsskog som i huvudsak skulle överensstämma med det som gällde för Keräsjoki gemensamhetsskog i Karl Gustavs socken (nu ett företag med adress Klarabergsgatan 35, Stockholm).

Avgörandets dag

Sedan dröjde det mindre än ett år innan det var dags att genomföra det hela. I rekommenderade brev med mottagningsbevis kallade den av rätten förordnade lantmätaren Kurt Stål till möte lördagen den 7 september 1957 med början kl. 10 i gamla skolan. Sammanträdet gällde "bildande av gemensamhetsskog inom Alträsks kolonisationsområde [...] samt antagande av reglemente för gemensamhetsskogen". Förutom delägarna eller deras ombud och en expert från RLF, deltog tre företrädare för lantbruksnämnden och två företrädare för domänverket.

I kallelsen till mötet hade angetts att även "ägostyckning och ägobyte angående berörda fastigheter" skulle behandlas. Det var ett sätt att säga att de köp som man gjort upp om nu skulle skrivas på och att en överenskommelse om några mindre ägobyten skulle undertecknas. Nu visade det sig att lantbruksnämnden i stället för att satsa på Astrid Johanssons kolonat köpt upp det. Från det gemensamma området, som nu anges omfatta "cirka 1 600 hektar", sålde lantbruksnämnden vid detta tillfälle 55 hektar till Emil Drugge, 19,4 hektar till bröderna Gustafsson, 16 hektar till Sigurd Boström och 5 hektar till Gunhild Eman.

Därmed kunde den lantmäteriförrättning som lantbruksnämnden begärt för att fastställa gränserna för gemensamhetsskogen formellt påbörjas. Deltagarna fick nu veta hur den komplicerade operationen, som inkluderade deras egna ägor, skulle genomföras i tre etapper. Ett särskilt protokoll "fört vid förrättning om bildande av gemensamhetsskog" upprättades. Förrättningen följdes av ett nytt sammanträde ett drygt år senare och avslutades den 15 december 1958, men först den 6 mars 1963 fastställde ägodelningsdomaren i Luleå domsaga formellt de olika gränser som förrättningen lett till.

1957-års reglemente för gemensamhetsskogen gäller fortfarande

Inför det avgörande sammanträdet hade lantbruksnämnden gjort upp ett förslag till reglemente för gemensamhetsskogen. Detta gicks igenom i detalj med de berörda och antogs efter omarbetning "i vissa delar". Till interimsstyrelse valdes enhälligt Gustaf Bohlin, tillika ordförande, samt Eric Dahlström och Sigurd Boström. Protokollet justerades en vecka senare hos John Gustafsson.

Reglementet inleds med en förteckning över delägarna den 7 september 1957 och hur många andelar som är knutna till respektive fastighet. Tabellen nedan har kompletterats med arealuppgifter för deras gårdar efter köp och byten.

	Andelar	Åker	Tot.
John och Klas Gustafsson	11	26	82
Adéle Bohlin	11	7	31
Gunhild Eman	11	4	23
Eric och Dagmar Dahlström	11	4	19
Sigurd Boström	11	5	32
Emil Drugge	11	14	60
Astrid Johansson	4	7	20
Nils Algot Vestin	4	7	20
Lars Manfred Bergdahl	4	4	12
Lantbrukshögskolan (försöksgården)	4	35	54
Lantbruksnämnden	7	7	7
Tot.	89	120	360

Lantbruksnämnden gjorde sammanfattningen att de sex första fastigheterna på listan i huvudsak var bärkraftiga jordbruk, medan de tre med fyra andelar skulle ses som jordbruksfastigheter "av övergångskaraktär".

Att antalet andelar blir 89 kräver sin förklaring. Siffran har tillkommit på grund av fastighetsregistrets krav på att redovisa andelstal som allmänt bråk. Utgångspunkten var att de "oprioriterade" enheterna skulle ha rätt till 4,49 hundradelar (%) av avkastningen (se ovan), vilket omvandlades till 4 åttioniondelar. Summeringen blev: 6 delägare fick 11 andelar (66), fyra fick 4 andelar (16) medan lantbruksnämnden innehade mark som gav rätt till 7 andelar, totalt 89. Att antalet "prioriterade" minskat från sju till sex och att antalet oprioriterade ökat förklaras av att lantbruksnämnden flyttat över Astrid Johanssons kolonat till den grupp lantbruksnämnden inte ville satsa på. Hon var 45 år och ensamstående och fadern 76.

Enligt reglementet skulle en syssloman, som delägarna själva valde, förvalta gemensamhetsskogen för deras räk-

ning, dock måste skogsvårdsstyrelsen i länet ha förklarat honom lämplig. För sitt arbete hade han rätt till ett arvode som delägarna bestämde. Syssloman fram till sin död 1984 var Gustav Bohlin, då sonen Erling tog över. I protokollen från delägarmötena tituleras nu de forna kolonisterna nu "hemmansägare". Syssloman är sedan 1995 Gunhild och Halvar Emans son Ulf.

I reglementet försökte man anpassa kolonisternas ursprungliga rättigheter till aktuella behov. Hemmansägarna, alltså delägare med mer än fyra andelar, skulle ha rätt till 3 kubikmeter brännved per andel och år, alltså i normalfallet 33 kubikmeter. Rätten till byggnadsvirke definierades tämligen krångligt. Utgångspunkten var att de kunde ta ut 10 kubikmeter per andel under en tjugoårsperiod räknat från 1 november 1957. Väntade man med att ta ut och lät skogen växa ökade rätten successivt så att den blev13 kubikmeter under de sista fem åren av tjugoårsperioden. Värdet av det byggnadsvirke som man helt avstod från att ta ut skulle man få ut i pengar, och då gällde medelvärdet av ett rotvärde som årsmötet årligen skulle fastställa.

De "oprioriterade" delägarna med fyra andelar skulle i enlighet med de gamla kontrakten ha rätt till 30 kubikmeter brännved och 5 kubikmeter stängsel- och byggnadsvirke per år som de måste ta hand om inom tre år efter utsyning. I annat fall gick de miste om förmånen. I övrigt skulle de ha rätt att delta i förvaltningen av jakt och fiske och få del av eventuell vinst.

När den nya styrelsen tog över var nybyggeskassans behållning 37 316 kr. Reglementet stadgade att avkastningen av gemensamhetsskogen i första hand användas för att utveckla skogen och de fastigheter som hade del i skogen (vägar och avloppsdiken) och i andra hand betalas ut till delägarna. Som garanti för att kassans tillgångar användes

på rätt sätt stadgades att utbetalningar skulle attesteras gemensamt av länets lantbruksdirektör och länsjägmästaren. Denna begränsning i delägarnas självbestämmanderätt beaktas sedan flera årtionden ej.

Gemensamhetsskogen utvidgas och delägarna blir färre

Försöksgården hade som framgått fyra andelar. År 1939 hade domänverket för Lantbrukshögskolans räkning köpt Brännbergs försöksgård av Kemisk- växtbiologiska anstalten i Luleå. Den omfattade då tre kolonat och tillsamman 64 hektar. Försöksverksamheten fortsatte sedan till början av 1960-talet. När Lantbrukshögskolan lade ned verksamheten i Brännberg fick lantbruksnämnden i uppdrag att sälja fastigheten och sålde den till rågrannen Levi Enbom, vars hemman omfattade en hel del skog. På lantbruksnämndens rekommendation återköpte de övriga delägarna försöksgårdens fyra andelar i gemensamhetsskogen. Nämnden utgick från principen att domänverket vid försäljning, när det behövdes, skulle släppa till stödskog.

Emil Drugge dog 1975 och hustrun Verna tre år senare. Det ledde till att ägarna till gemensamhetsskogen 1979 kom överens med sterbhuset om att få köpa fastigheten och lägga den till gemensamhetsskogen. Fastigheten låg långt från allmän väg, bestod av 60 hektar varav 19 hektar skogsmark och låg inne i gemensamhetsskogen. Byggnaderna var i dåligt skick och åkern nedlagd. Men lantbruksnämnden vägrade godkänna köpet.

Gemensamhetsskogens syssloman Gustav Bohlin hade nu hunnit bli 78 år. Att han tyckte om att argumentera med myndigheter framgår av olika välformulerade och snärtiga

skrivelser. Lantbruksnämndens avslag gav honom ett nytt tillfälle att visa skicklighet vid pennan. I besvärsskrivelsen hänvisade Bohlin till att delägarna avsatt medel för att kunna köpa och utvidga skogen om någon i delägarkretsen ville sälja och närstående inte var intresserade av att köpa. Han framhöll också att det skulle bli lättare att bruka gemensamhetsskogen om antalet delägare minskade med åtföljande rationaliseringsvinster och större kaka att dela på för delägarna.

Lantbruksnämnden stod emellertid fast vid sitt beslut. Nämnden påpekade först att delägarna var relativt gamla och själva inte arbetade på skogen. Man ansåg att förnyelse av delägarskapet var viktigare än att minska antalet delägare. Avslaget grundades formellt på nämndens uppdrag att förstärka utvecklingsbara enheter och att det fanns intresserade köpare i närheten.

Gustav Bohlins kommentar var inte nådig. Först konstaterade han att samarbetet med lantbruksnämnden fram till nu varit det allra bästa. Delägarna hade både "uppmanats att söka förvärva mera skogsmark och utlovats stöd för detta av nämnden" och lantmätarna har hela tiden tyckt att det vore lämpligt att foga in den aktuella enklaven i gemensamhetsskogen, varför vi nu är "minst sagt förvånade". "Den utredning som tydligen den nytillträdde jordbrukskonsulenten utfört, betecknar vi som både osaklig och felaktig i flera hänseenden." Sedan följer argument mot att sälja till dem som anmält intresse. Särskilt stötande fann han tanken på att sälja till Levi Enboms tvillingsöner som hade mer skog än de rimligen kunde sköta om. Bohlin avslutade med den syrliga kommentaren att delägarna var väl medvetna om att en generationsväxling var på gång i flera fall. "Får vi då problem komma vi att kontakta Lantbruksnämnden och hoppas då på värdefullt samarbete."

Att Gustav Bohlin skulle uppfatta ett fortsatt nej från lantbruksnämnden "som en bitter personlig motgång" framgår av ett kompletterande brev som jordbrukskonsulenten bett om efter ett besök på ort och ställe. Där berättade han också hur det gått till när Försöksgårdens andel i gemensamhetsskogen köpts upp av de övriga delägarna.

Nu slutade det hela tvärt om med en stor framgång för Bohlin och delägarna i Brännbergs gemensamhetsskog. Lantbruksnämnden stod visserligen fast vid sitt nej, men ett överklagande till lantbruksstyrelsen ledde till ett ja med precis de argument som Bohlin använt: Gemensamhetsskogen hade en förhållandevis begränsad areal och avkastning; en minskning av antalet delägare i kombination med en något större areal utgjorde därför ett lämpligt led i skogsbrukets rationalisering, konstaterade lantbruksstyrelsen i sitt beslut daterat 30 juni 1981.

I överklagandet till lantbruksstyrelsen hade delägarna framhållit att övertagandet av Drugges förfallna kolonat inne i gemensamhetsskogen nog skulle bli en engångsföreteelse. De övriga sex fastigheterna låg intill väg och hade hyggliga åbyggnader och borde bestå. Så har det också blivit.

När delägarna i dödsboet efter ägaren till fastigheten Brännberg 1:2, som hade gräns mot gemensamhetsskogen, 1985 ansökte hos lantbruksnämnden om att få sälja fastigheten till gemensamhetsskogen blev svaret av naturliga skäl omedelbart ja. Genom köpet utvidgades gemensamhetsskogen med 118 hektar, varav ungefär hälften skogsmark.

Nästa betydelsefulla förändring genomfördes 1998. Då sålde Nils Algot Vestins arvingar sina fyra andelar till de övriga delägarna.

Den senaste förändringen inträffade 2008 då John Gustafssons båda döttrar delade på sina andelar. Därefter har

kravet att redovisa andelstal som allmänt bråk avskaffats för samfälligheter till fördel för procent.

Gemensamhetsskogen omfattar i dag (2015) 1 675 hektar varav 1 077 hektar skogsmark.

Ägandet fördelar sig på följande sätt:

	Procentandelar
Gustafssons arvingar	
Vera Backlund	8
Karin Gustafsson	8
Bohlins arvingar	16
Emans arvingar	16
Dahlströms arvingar	16
Boströms arvingar	16
Johanssons arvingar	16
Bergdahls arvingar	4

Jordbruken läggs ned

Det mål som lantbruksnämnden satte upp i slutet av 1940-talet – att skapa sju à åtta bärkraftiga jordbruk på Alträsks nybyggesområde – visade sig mycket snart vara överspelat. 1950-talets ungdomar såg ingen framtid i att bygga vidare på det som två tidigare generationer byggt upp från noll. Den snabba mekaniseringen och rationaliseringen inom jord- och skogsbrukssektorn gjorde att det behövdes allt färre personer för att producera livsmedel och bruka skog. Dessutom ropade industrin efter arbetskraft som aldrig förr. Exempelvis ökade antalet anställda vid Norrbottens järnverk i Luleå mellan 1947 och 1951 från 225 till cirka 1 550. Reformer på skolområdet gjorde att fler och fler kunde skaffa sig utbildning som öppnade helt nya möjligheter.

John Gustafsson, hustrun Irma och brodern Klas gick emot strömmen och satsade med lantbruksnämndens välsignelse och diverse lån på att utveckla jordbruket, och för att de täckdikat fick de statsbidrag. De 150 värphöns som de kunde redovisa i 1951 års jordbruksräkning härbärgerades i ett nybyggt modernt hönshus med plats för 250 höns. 1954 byggde de en ny modern ladugård med plats för 10 kor, 2 ungdjur, 2 kalvar och 1 gris. Men fullt med djur lär det aldrig ha blivit i vare sig hönshus eller ladugård och nettot i pengar blev aldrig stort, vilket framgår av en bevarad räkenskapsbok. År 1962, året innan Klas dog, lades äggproduktionen ned. På hösten tio år senare var det dags att göra sig av med de djur som fanns i ladugården: 1 häst, 3 kor, 1 kviga och en ungtjur. John hade då hunnit bli 71 och hade sedan länge problem med hälsan. Den 24 april 1973 noterade Irma i räkenskapsboken: "John åkt på lasarettet för reumatisk värk." Efter Johns död 1985 flyttade Irma först till Boden och sedan till Älvsbyn där döttrarna med sina familjer bodde. Irma avled 2002 i sitt åttiosjunde levnadsår.

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur

Flygare, Iréne A. & Isacson, Maths, *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället 1945–2000*, Stockholm 2003.

Thullberg, Per, "Hur har driftsformerna inom jordbruket vuxit fram som en del av samhällsutvecklingen?", i *Jordbruket och vår miljö: rapport från ett nordiskt seminarium om jordbrukets driftsformer i Ultuna 1982*, Alnarp 1983.

Westerlund, Uno, *Sveriges första kolonat : en kärntrupp för kultur och odling*, Piteå 2016.

Otryckta källor

Länsstyrelsen i Norrbottens län, Luleå

Lantbruksnämnden i Norrbottens län, inkommande skrivelser, E I vol.1

Lantmäteriet, Gävle

Lantmäterimyndigheternas arkiv, 1959, Akt 25-ÖLÅ-4025

Privat

Ulf Eman, Brännberg, pärmen "Gemensamhetsskog"

LARS-GUNNAR OLSSON

"Lidandets tid":

Landshövding Ramse och flyktingmottagandet i Västerbotten för 300 år sedan

När vi i dag reagerar över de nödställda krigsflyktingar som tvingas söka skydd i Sverige kan det vara intressant att påminna om hur det var för 300 år sedan. Efter att ryssarna ockuperat Finland kom 25 000 västerbottningar att ansvara för försörjning och husrum åt den finska armén och österbottningar på flykt – totalt cirka 12 000 personer som var i behov av nödhjälp. Men låt oss ta det från början.

1600-talets många krig hade förvandlat Sverige-Finland till en stormakt vid Östersjön, vilket inte grannarna ville acceptera. Vid seklets slut var Danmark, Ryssland och Sachsen-Polen därför angelägna om att ta tillbaka territorier som förlorats i ett tidigare skede. Dessa makter gjorde nu gemensam sak och under hösten 1699 slöt de sig samman i ett hemligt anfallsförbund mot Sverige.

Men kung Karl XII reagerade snabbt. Svenskarna gick till omedelbar motattack. I början gick det riktigt bra – ja, mycket bra – ända tills vi drabbades av ett förödande nederlag vid Poltava 1709. Karl XII själv lyckades undkomma genom att ta sig in på turkiskt område. Därmed hade krigets utveckling nått en avgörande vändpunkt.

Den ryske tsaren, Peter den store, sände nu sina trupper mot Östersjöprovinserna. Efter att Riga fallit i ryssarnas händer låg sjövägen ut mot Östersjön öppen. Ryssarnas nya strategi innebar inledningsvis att låta armén besätta Finland, för att därefter med hjälp av den nybyggda galärflottan gå in i Östersjön och med dess hjälp rikta ett avgörande angrepp mot de centrala delarna av Sverige.[5]

Rysk terroroffensiv mot Karl XII:s rike

Det var på våren 1713 som den ryska armén inledde sin offensiv in i Finland.

Den finska armén, under befäl av general Carl Gustaf Armfeldt (1666–1736), tvingades retirera upp genom de finska ödemarkerna – över kärrområden, förbi sjöar och genom djupa skogar – till Österbotten, där den gjorde halt utanför Vasa. Den ryska armén nådde samtidigt fram till Imola kyrkby ett par mil söderut.

Några dagar senare, den 19 februari, genomfördes den mycket blodiga och avgörande uppgörelsen om Sveriges östra rikshalva. Dagen därpå rapporterade de uttröttade svenskarna hem till krigsledningen i Sverige – det vill säga till rikets defensionskommission – att de blivit totalt utslagna. Ja, det bistra budskapet var att i princip att hela den finska armén var tillintetgjord.[6] Resterna av den slagna finska armén inledde omgående en flykt landvägen norrut över till Sverige. Finland hade därmed hamnat i tsarens händer. Den ryska armén valde att klamra sig fast i trakter-

---

[5] Pekka Toivanen, "Ombord på skampavojan. Den ryska galärflottans sjötåg till Öster- och Västerbotten hösten 1714", i *Hembygden* 1998:4.

[6] Jakob Jakobsson & Anna Guttorp, *Johan Henrik Frisenheim. KJarolinen som aldrig gav upp. En biografi från Sveriges stormaktstid*, Borås, 2013, s. 149f.

na kring Vasa. Naturligtvis hade den kunnat fortsätta sina attacker norrut, upp mot gränsen, för att därefter marschera söderut ner genom Sverige.

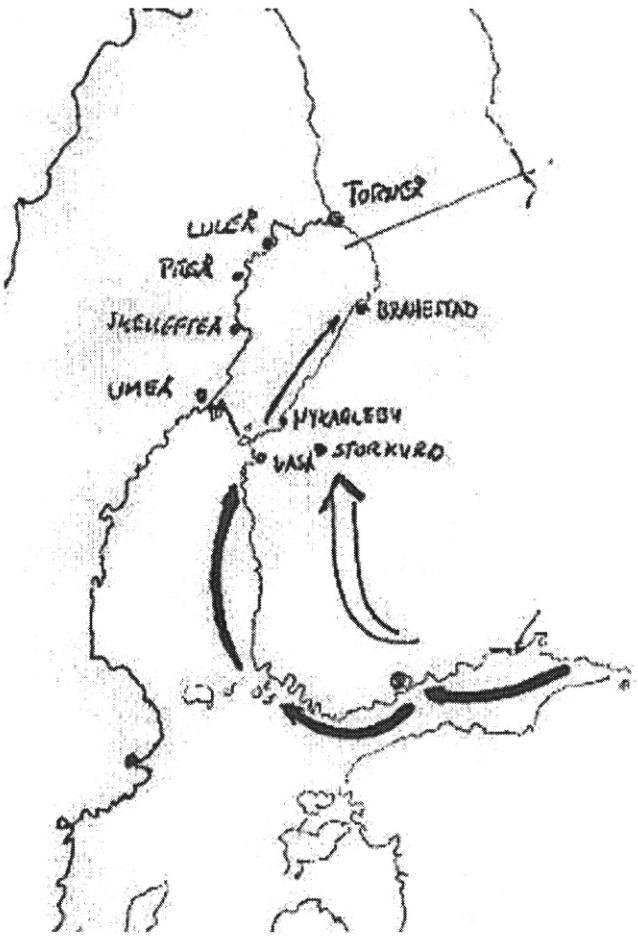

I maj 1713 brann Helsingfors, varefter den ryska armén drog sig norrut. Den svenska armén ledd av Armfeldt krossades av ryssarna vid Storkyro den 19 februari 1714 och resterna av armén flydde landvägen över till Sverige. Samtidigt började stora skaror av österbottningar flyende ta sig över Kvarken in till Umeå.

Det hade varit fullt möjligt – rent teoretiskt. Men i dessa glest befolkade områden skulle ryssen sannolikt ha fått det mycket svårt att klara kraven på organiserad tillförsel av mat och furage – särskilt som de flyende resterna av Armfeldts armé sannolikt redan torde ha förbrukat det som eventuellt funnits i området. Den ryska armén valde således att gå i vinterläger i Österbotten.

Den ockupation som nu inleddes, och som kom att bestå fram till krigsslutet 1721, har kallats "den stora ofredens tid".

Efter att det finska fastlandet säkrats kunde tsaren inleda sin marina offensiv ut mot Finska viken. Den nybyggda ryska galärflottan kunde i princip ostört dra sig norrut, varefter den i början av september 1714 kunde ansluta sig till arméns styrkor i trakterna kring Vasa. En våg av flyktingar började nu som följd uppenbara sig i Västerbotten.

Efter ankomsten till Vasa fick den ryske generalmajoren Alexander Golowin ansvar för en mindre galärdivision om cirka 2 000 man, med uppdrag att segla västerut. Inledningsvis landsteg de på Holmöarna och två dagar senare gick de upp i Umeälven. Residensstaden Umeås försvarare kunde vid detta tillfälle endast räkna in 370 aktiva (och bristfälligt tränade) soldater samt en dåligt beväpnad bondehär om cirka 150 man. För att undvika ett blodbad valde Västerbottens nye landshövding, generalmajoren Anders Erik Ramse[7] (1646–1735), att utrymma staden. Den ryska fienden kunde därför ostört skövla och bränna Umeå – endast kyrkan och residenset sparades.[8]

---

[7] Generalmajoren Anders Erik Ramsay signerade själv sina handlingar "Ramse".

[8] Ramse skulle senare beskyllas för att ha verkat i maskopi med fienden, men det är en annan historia. För denna historia, se *Kommission i*

Katastrofen var ett faktum – inte bara för Umeåborna utan också för de österbottningar som tidigare under året sökt skydd i staden. Som Carl Grimberg skrev i *Svenska folkets underbara öden*: "Nu började en sannskyldig lidandets tid för Västerbotten".[9]

Gigantiska underhållsproblem

Ytterst ansvarig för arméns och medborgarnas säkerhet och överlevnad under denna hårda tid var landshövdingen, generalmajor Ramse, samt befälhavaren över armén i Finland, general Armfeldt. Där var också den viborgska köpmannen Johan Henrik Frisius, senare adlad Frisenheim, (ca 1670–1737) som i sin roll som överkrigskommissarie hade ett ansvar för arméns underhåll.

Omgående efter katastrofen i Umeå rapporterade Frisius: "Av denna olyckliga och oväntade händelse har allmogen här blivit så skräckslagen, att inga människor finns kvar hemma på flera mils avstånd från Umeå."[10] De förråd av proviant som med stor möda tidigare samlats ihop i Umeå, fanns inte längre kvar. Ryssarna hade tagit med sig en del och resten hade förstörts. Detta gjorde arméns redan förtvivlade försörjningsläge ännu värre: "Jag kan inte se

---

Umeå för Rannsakning ang landshövdingen Ramsays beteende vid ryssarnes angrepp på Umeå 18 sept 1714.

[9] Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden. Band V: Karl XII:s tid från 1710 samt den äldre frihetstiden*, Stockholm 1927.

[10] Riksarkivet: Skrivelser till Konungen. Frisius/Frisenheim till Karl XII, Frisius till Kungl. Maj:t 1714-09-23. (Detta och följande citat ur primärkällorna har i föreliggande artikel normaliserats ortografiskt för att underlätta för läsaren.)

något annat än att Eders Majestäts trupper kommer att gå under, om inte andra åtgärder vidtas", skrev Frisius.

Frisius förslag till lösning var att göra upphandlingar både på landsbygden och i städerna – men för detta krävdes pengar. Om han inte med nästa post skulle få bekräftelse på att han skulle få hjälp med finansieringen, var länet dömt till undergång, skrev Frisius, "vilket jag inför Gud och Eders Majestät härmed betygar". Det var skarpa ord. Men hade krigsledningen i Stockholm något att bidra med? Det verkade inte så.

Underhållsproblemen blev naturligtvis gigantiska. Både soldater och civila skulle under lång tid framöver komma att leva i stor misär. Vi ska nu följa de desperata och hart när fruktlösa försöken att organisera försörjning av västerbottningarna själva och deras ofrivilliga gäster.

25 000 västerbottningar axlar försörjningsansvaret

Direkt efter sammandrabbningen vid Storkyro hade delar av Armfeldts armé skeppats över till Västerbotten, medan resten fått påbörja den långa marschen till fots runt Bottenviken. Det skulle faktiskt dröja till början av oktober 1714 innan utrymningen av Finland var slutförd. Resterna av den slagna Armfeldtska armén bestod då av cirka 4 000-5 000 man, varav ett hundratal var i stort behov av inkvartering och vård. Med dem följde uppskattningsvis 7 000–8 000 flyktingar.[11]

Det var en utfattig och glest befolkad landsända som nu förväntades försörja de 12 000 människor som lämnat

[11] Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land, Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, Åbo 2007, s. 270.

Finland. Länet som helhet (nuvarande Västerbottens och Norrbottens län) hade vid denna tid totalt cirka 25 000 invånare. För att rätt förstå konsekvenserna av vad som var på väg att hända bör vi också ha i minnet att den nyss nedbrunna residensstaden Umeå endast hade 313 mantalsregistrerade personer, samt att hela socknen inte inneboddes av fler än totalt 1 253 mantalsskrivna personer. Den ringa lokalbefolkningen hade nog med att försörja sig själva. Nu skulle de dessutom härbärgera ett stort antal militära och civila flyktingar.

4 000–5 000 soldater och 3 000 hästar

I början av augusti 1714 hade Ramse mottagit en order om att fylla på magasinen i Umeå med mat för 4 000–5 000 soldater och furage för deras 3 000 hästar. Det behövdes depåer av hö, vadmal, bröd, kött, smör, torkad fisk och mjöl. Men Ramse hade arbetat tillräckligt länge för att genomskåda den order han fått. Den var helt orealistisk. Det var helt enkelt inte möjligt att i detta fattiga och redan utarmade län fullföja uppdraget, förstod han. [12]

Den första tiden var soldaterna förlagda på olika orter i norr. Men i takt med att resurserna började sina tvingades de röra sig söderut. Under mars och april 1715 anlände resterna av den finska armén till trakterna kring Umeå i förhoppning om att här få bättre möjligheter till försörjning.

Svårigheterna med att underhålla de flyende soldaterna och deras hästar gjorde sig snart alltmer kännbara. Den 14 april 1715 skrev Ramse till Kungl. Maj:t att "alldeles intet

[12] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kunglig Maj:t Västerbotten: Kungl. Maj:t till Ramse 1714-08-07.

hö funnes att tillgå till arméns behov". Om hästarna inte kunde föras ut ur länet ansåg Ramse att risken var överhängande att det "vore ingen bonde, som hade så mycket hö kvar, att han kunde framföda en ko till sommaren." En dryg månad senare, den 18 maj, hade läget börjat bli alldeles desperat. Nu fanns inget mer att tillgå för manskapets utfodring. Böndernas spannmål var förbrukat. Mestadelen av boskapen hade slaktats och den som fanns kvar var så mager och uthungrad att den knappt dög till föda åt bonden.[13]

Även officerarna for illa: "De tröttar ut mig med sina klagomål", skrev Armfeldt den 6 april från Umeå till Frisius som då befann sig i Stockholm, "så att jag inför Gud betygar att jag inte vet vart jag skall vända mig".

Den finska arméns närvaro utgjorde visserligen ett skydd mot ryssarna. Men den blev samtidigt en stor belastning för hela landsändan – särskilt som lokalbefolkningen drabbades hårt av de egna soldaternas stjälande och övervåld. Detta kom senare att beskrivas av prosten Nils Grubb, som redogjorde för hur "de foro illa fram med stjälande, rövande och övervåld, föga bättre än fienden".[14]

---

[13] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kunglig Maj:t Västerbotten: Ramse till Kungl. Maj:t 1715-04-14; ibid 1715-05-18.

[14] Grubb, Nils, prost (1681–1724): Självbiografi u å Fotokopia av original i Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv, vol LIa: 1 (HLA). Nummer: 49.

7 000–8 000 österbottningar på flykt

Den ryska armén befann sig i vinterläger i Österbotten och var mer eller mindre helt beroende av lokalbefolkningens förråd av matpersedlar och furage. En flyende lokalbefolkning var inte önskvärd, särskilt som den hade ovanan att ta med sig sina hästar och sin boskap. Tsar Peter hade därför gett en befallning om att de svenskar som flydde skulle förlora all sin egendom som straff och de flyendes hus brändes också ofta ner.

Med den egna armén på flykt och en främmande armé stående i regionen fann dock de österbottniska bosättarna det bäst att lämna sina hem. Även landshövding Ramse kan i viss mening sägas vara flykting i eget land. När han i november 1713 lämnade sin gård Jackarby i Borgå, för att tillträda sitt nya ämbete som landshövding över Västerbotten, hade fienden redan börjat avancera norrut.

Flyktingströmmar mellan Öster- och Västerbotten var egentligen ingenting nytt. Tidigare under det stora nordiska kriget hade motiven för flykt över havet i huvudsak varit missväxt och svält. Men nu, efter förlusten vid Storkyro – och därmed alltså i praktiken förlusten av hela Finland – var förutsättningarna förändrade.

Den finska historikern Johanna Aminoff-Winberg har studerat de flyktingströmmar som började nå det egentliga Sverige efter den ryska ockupationen av Finland. I sin bok *På flykt i eget land* (2007) berättar hon om hur de ryska truppernas ankomst föregicks av hårresande vandringshistorier om hur de våldtog, stack ut ögonen och skar av tungan på folk samt stoppade in påsar med krut i mäns uppskurna

magar och kvinnors sköten för att sedan spränga dem.[15] Allt sådant tal påverkade naturligtvis beslutet att fly.

Att ta sin tillflykt till den västra rikshalvan underlättades av att det var ett välbekant område man sökte sig till. Många hade både släktingar och bekanta i Sverige. Under handelsresor mellan kustsocknarna i Finland och den svenska östkusten hade kontakter knutits, vilka skulle visa sig vara mycket värdefulla.

En tryggare tillvaro låg med andra ord inom räckhåll bara någon dags båtresa bort.

Den första vågen av finska flyktingar hade inte utgjort något större problem för landshövdingen. Det faktum att det existerade en homogen kulturkrets som inbegrep Västerbotten och Österbotten – nordöstra Sverige och nordvästra Finland – gjorde att det inte uppstod särskilt stora anpassningsproblem. Och alla flyktingar hade inte heller kommit tomhänta. Många hade med sig både häst och kor. Men nu – efter att den ryska galärflottan anlänt till Österbotten – började det komma flyktingar i tidigare ej skådade mängder.

Efter att ha övergett hus och hem landsteg i början av september 1714 en större grupp österbottniska bönder utanför Umeå. Med dem spreds de allra ruskigaste historier om vad den ryska fienden var kapabel till, även inkluderande övergrepp på kvinnor.[16] I diskreta ordalag omtalades till exempel hur flyktingar blivit upphunna av ryska soldater som tagit deras kläder, för att sedan släppa dem fria för fortsatt färd in mot en räddning hos landsmännen på den

[15] Aminoff-Winberg 2007, s. 184ff.
[16] Aminoff-Winberg 2007, s. 195f.

västra sidan av Kvarken, vilket skulle kunna vara omskrivningar för sexuella övergrepp.[17]

Allt fler av de som började kliva i land var utblottade och pockade på nödhjälp. Men efter 1714 började det bli allt svårare att ta sig över vattnet till Sverige. I och med att den ryska marinen nu dominerade Östersjön var det förenat med stor fara att försöka ta sig över Kvarken. Dessutom blev bristen på båtar naturligtvis ett stort hinder; de som funnits hade i stor utsträckning erövrats av fienden. Den som till äventyrs lyckades hitta någon djärv båtägare som var villig att skeppa över flyktingen fick vara beredd att betala ansenliga summor.

Orealistiska krav ställs på Västerbottens allmoge

De ansvariga var naturligtvis besjälade av såväl arméns som det civila samhällets välgång. Ingen part kunde klara sig utan den andre. Västerbottningarna behövde hjälp med att försvara sig mot ryssen, samtidigt som soldaterna behövde bönderna och handelsmännen som leverantörer av förnödenheter. Detta hindrade inte att starka meningsmotsättningar stundtals kunde uppstå mellan överkrigskommissarien och landshövdingen. De hade ju faktiskt olika utgångspunkt i ansvarstagandet.

I och med att Armfeldts manskap började ta sig över till Västerbotten, fann Frisius det lägligt att lämpa över problemet på landshövdingen. Den 10 november 1714 sände han således en skrivelse till Ramse, i vilken han begärde a) att den spannmål som fanns i kronobodarna, liksom det

[17] Liknande beskrivningar finns från Holmön och återges i Karl Fahlgren (red.), *Blad ur Sävar sockens historia*, Umeå 1973, s. 104.

som fanns i förråden hos länets allmoge, skulle levereras till armén, b) att länets bönder skulle uppmanas att slakta sin boskap för att därigenom spara på hö till kavalleriet, samt c) att alla flyktingar som uppehöll sig i regionen omgående förpassades därifrån för att inte i onödan tära på det underhåll som Frisius krävde skulle tillfalla armén.

Ramse reagerade starkt på Frisius begäran – men avvaktade något med att bemöta honom. Först vid årsskiftet avgav han sitt svar. För Ramses vidkommande var överkrigskommissariens anspråk helt orealistiska, vilket han också skrev till Frisius. Han inledde dock sitt brev med att i all hövlighet erkänna att han var "nog så villig som skyldig att efterkomma" de order han erhållit (se illustration s. 63). Men det hindrade honom inte att därpå ge de besked som han också ansåg sig skyldig att ge.[18]

Förslaget till lösning i den trängda underhållssituationen var inte bara en omöjlighet, utan också moraliskt och etiskt förkastligt, menade Ramse. Man kunde inte ta allt från bonden som denne hade för sitt eget och sin familjs livsuppehälle.

Ramse påminde också om övriga krav som ställts på befolkningen, det vill säga de kontributioner (skatt, krigsgäld och andra pålagor) som avkrävdes allmogen och som avsågs tillfalla Kungl. Maj:ts "respect" och kyrkans försvar och välfärd. Ramses konkreta förslag och begäran var helt enkelt att armén måste söka sitt underhåll på annat håll.

Några dagar senare, den 4 januari 1715, det vill säga direkt in på det nya året, sände Ramse åter ett brev till Kungl. Maj:t i vilket han offentliggjorde sin kritik mot Frisius begäran; vilken helt och hållet avfärdades.

---

[18] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t Västerbotten. Ramse till Frisius 1714-12-30.

Han hade även dryftat ärendet med Armfeldt, skrev han. Det som kunde göras hade i princip redan gjorts. Ramse utvecklar sina synpunkter:

a) Spannmål till armén. Redan i september – en dryg vecka innan fienden slog till mot Umeå – hade Ramse rapporterat om den torra sommaren som medfört en dålig skörd. Utan Ramses tillstånd hade armén redan, på egen hand och eget initiativ, tömt kronobodarna på spannmål samt avkrävt bönderna på allt som befunnits i deras magasin. Därmed hade länets fyra bästa socknar blivit alldeles ruinerade, skrev han. Här fanns nu varken utsäde eller livsmedel. Ramse förklarade för Kungl. Maj:t att han på inget sätt kunde samtycka till att även de återstående socknarna skulle röna samma öde. Det skulle strida mot tjänsteeden som underströk att landshövdingen inte fick försätta befolkningen i fara.

b) Boskapens slaktande. Ramse hade tidigare utfärdat en order till allmogen om att slakta all boskap – utom vad som kunde behövas för "hemmanens nödigaste utkomst". Nu ville Frisius gå ett steg längre. Men även om man, som Frisius föreslagit, skulle slakta all boskap i länet, skulle man ändå inte kunna spara så mycket hö om krävdes för att föda kavalleriets hästar för vintern. Och utan furage till hästarna skulle de ändå svälta ihjäl. Resultatet skulle bli en utarmad befolkning som inte skulle kunna klara sitt eget uppehälle och som följaktligen inte heller skulle kunna leverera kontributioner till Kungl. Maj:t. Ramse skrev vidare att han ansåg att de propositioner som assessor Frisius lämnat i sitt vidlyftiga memorial enbart skulle leda till landets fördärv – och ändå inte lösa problemen med arméns underhåll.

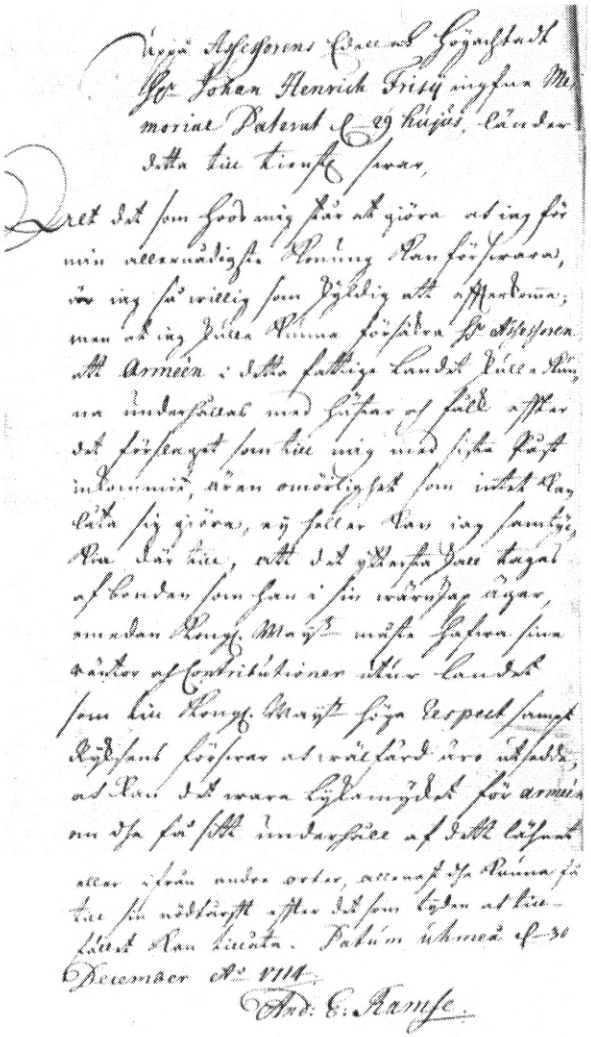

Ramse skriver till Frisius den 30 december 1714 och beklagar sig. Detta fattiga län kan omöjligen klara försörjningen av den flyende armén och deras hästar om inte hjälp utifrån kan erbjudas. Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t Västerbotten. Ramse till Frisius 1714-12-30.

(b, forts.) Det skulle med andra ord inte löna sig. Ramse ansåg därför att det vore bättre om armén valde att slakta en del av sina egna hästar samt att låta kavalleriet återvända till Uleåborg där det, enligt Ramse, vid denna årstid skedde en stor tillförsel av spannmål. Dessutom föreslog Ramse att infanteriet borde kunna underhållas med hjälp av matpersedlar och spannmål från Gefleborgs län.

c) Hjälp till 8 000 tiggande flyktingar. Frisius krav på en avhysning av de finska flyktingarna var ett annat delikat ärende. Omgående efter att Umeå skövlats, hade Ramse försökt förmå de finska flyktingar som för tillfället befann sig i Västerbotten att skyndsamt förfoga sig ut ur länet. Han hade förklarat för dem att de skulle ha bättre möjligheter att finna sin försörjning om de begav sig söderut. I det skövlade Umeå fanns ju inget längre att hämta. Däremot var Ramse inte beredd att ta till våld för att tvinga dem bort, erkände han. Totalt torde det nu, vid årsskiftet 1714/1715 funnits över åtta tusen personer som försökte överleva genom tiggeri. Ramse vädjade till Kungl. Maj:ts medkänsla för dessa stackars människor "som av kärlek mot konungen och fäderneslandet har lämnat all sin egendom för att söka skydd och säkerhet". Det vore högst önskeligt om det kunde finnas något sätt att hjälpa alla dessa flyktingar ut ur "detta utarmade länet". Det skulle samtidigt underlätta för arméns försörjning, skrev Ramse till Kungl. Maj:t den 4 januari.[19]

[19] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t 1715-01-04.

Insamling av flyktingmedel via kollekt

Hur skulle då försörjningen av de stackars österbottniska flyktingarna kunna ordnas? Några större resurstillskott utifrån var inte att vänta. Detta stod snart helt klart. Ansvaret för försörjningen av flyktingarna låg således helt och hållet på den västerbottniska allmogen. De förväntades redan öppna sina bostäder och skafferier. Nu ville kungen att de också skulle öppna sina plånböcker.

Visserligen gjordes en ansats från Kungl. Maj:ts sida att hjälpa till. I Stockholm tillsatte myndigheterna en särskild flyktingkommission med uppgift att hjälpa flyktingarna. Enligt Aminoff-Winberg tycks rådet emellertid – tyngd av ansvaret för rikets väl och ve – endast motsträvigt ha tagit itu med försörjningen av de tusentals flyktingar som strömmade in österifrån. I praktiken blev det den lokala allmogen som stod för notan.

Kravet på insamling av medel till flyktingunderstödet gällde alla – alltså även den hårt trängda befolkningen i Västerbotten. I ett memorandum till Ramse den 10 november hade Kungl. Maj:t följdriktigt begärt att Västerbotten skulle leverera flyktingmedel att överföras till flyktingdeputationens förfogande. Uppenbarligen visade man ingen större förståelse för förhållandena i norr.

För att få in medel till flyktingarnas hjälp skulle man sex gånger per år samla kollekt i kyrkorna. Flyktingkommissionens uppgift blev därefter att ansvara för utdelningen av det insamlade understödet till flyktingarna mot kvitto "efter vars och ens stånd, villkor och torftighet". Några statliga medel kunde däremot under inga omständigheter stäl-

las till flyktingkommissionens förfogande, sådana pengar saknades i den krigsplågade nationen.[20]

Men så – helt överraskande – började det gå rykten om att kungen återvänt från sin ofrivilliga bortavaro sedan 1709. Den 11 november 1714 anlände han till Stralsund i svenska Pommern. Nu skulle han ställa allt tillrätta. Ja, nu skulle freden äntligen kunna komma till riket. Glädje och förhoppningar spred sig ut över landet.

För landshövding Ramse uppstod här ett dilemma. Han ville naturligtvis ta chansen att hälsa sin kung välkommen hem. Men han var också angelägen att få utnyttja tillfället att informera kungen om de eländiga förhållandena i Västerbotten. Kanske var inte kungen helt rätt informerad om hur illa det stod till i landets norra delar, tänkte Ramse. Men hur skulle han bemöta Kungl. Maj:ts tidigare orimliga begäran utan att hamna i onåd?

I fem veckor tvekade Ramse innan han skickade sin välgångsönskan samt sina kritiska anmärkningar på krigsledningens propå. Först den 16 december författade han sitt "underdåniga" svar. Nu skulle kungen få veta.

Några flyktingmedel hade inte insamlats i Västerbotten under innevarande år, erkände Ramse. Men det fanns skäl. Alla länsbor – såväl borgare och bönder som präster och länsbetjänter – hade nu under en längre tid besvärats av de flyktingskaror som tid efter annan i stora skaror anlänt från Finland och som fortfarande dagligen dök upp i länet. Flyktingarna var ofta i mycket uselt skick, förklarade Ramse. Naturligtvis var det länsbornas plikt att hjälpa och understödja dem alla. Men de skulle inte bara erbjuda dem husrum. De måste också hjälpa dessa många utfattiga med mat och annat för deras livsuppehälle. Att nu dessutom utkräva

[20] Aminoff-Winberg 2007, s. 258ff.

flyktingmedel av länets hårt drabbade befolkning, lät sig inte göras, hävdade Ramse.[21]

Det var inte heller bara Umeåbor som var husvilla. Även Torneå hade nyligen skövlats. Detta hade medfört att såväl borgerskap som bönder, liksom en del präster och betjänter, i fruktan för nya fientliga anfall allt mer börjat lämna de norra socknarna för att bege sig söderut. Trycket på Umeå-regionens försörjningsförmåga hade därmed ökat ytterligare.

I stället för att göra som Kungl. Maj:t önskat – alltså att utkräva flyktingmedel av västerbottningarna – avslutade Ramse sitt memorial med att erkänna att han, av tidigare insamlade flyktingmedel, nu delat ut 200 daler silvermynt till nödlidande flyktingar. Att i strid mot Kungl. Maj:t order ha gjort så, kan tolkas som ett trots mot överheten – vilket det ju också var. Samtidigt visade landshövdingen på ett stort mått av moraliskt mod. Han såg vad som krävdes och agerade humanitärt och solidariskt med sina undersåtar.

I grunden var det statens dåliga finanser som gjorde det omöjligt för flyktingkommissionen att leverera understöd i den utsträckning som önskades. En av kungens rådgivare, Georg Heinrich von Görtz, lanserade en okonventionell lösning på pengaproblemet. Karl XII behövde 40 miljoner daler silvermynt till sin nya armé (den tredje) för att kriga mot Norge. Men Görtz kunde inte beskatta folket mer. Lösningen blev utgivning av så kallade nödmynt, vilka var avsedda att vara tillfälliga och senare kunna inlösas mot ett "gott mynt"/värdemynt. Nödmyntet kan sägas ha varit en slags metallisk statsobligation och utgavs under åren 1715–

[21] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t 1714-12-16.

1719. Många av de medborgare som i olika sammanhang fick betalt i dessa nödmynt kom att använda dem i samband med att de lade kollekt för flyktingunderhållet. Även om det inte gillades av flyktingkommissionen, så var det en möjlighet för dem att få in medel.

Eländet drabbade alla oavsett samhällsställning, även officerare och präster. En del av arméns präster var så utblottade att de tiggde bröd av soldaterna, medan andra måste förrätta gudstjänst iklädda renskinnspälsar – när de över huvud taget orkade med att tjänstgöra. "De säger mig rakt i ansiktet att de måste ta bröd och slaktnöt till sovel av bönderna", skrev Armfeldt. Men också allmogen led svårt, erkände han. Armépatruller tog sig frihet att lägga beslag på sådant som behövdes till manskapet och hästarna – och detta utan att bönderna fick något betalt.

I en skrivelse till Kungl. Maj:t den 16 december 1714 bifogade Ramse superintendentens i Härnösands Domkapitel, Georgius Vallin, skrivelse till "Högwördiga Herrar H. Doctor och Biskop" i vilket superintendenten anhöller om nådigt bistånd.[22] Vallin hänvisade till "det torftiga och miserabla förhållande som vi af präste- och andra ståndspersoner med hustrur och barn ifrån Österbotten äro dermedelst råkade uti", varvid han vädjade till biskopen och konsistoriet om att få hjälp för att kunna lämna eländet i Västerbotten där de nu "av hunger och andra olägenheter försmäktar". Rent konkret föreslog Vallin att han och hans gelikar skulle få utnyttja flyktingmedel på samma sätt som man fått i Ångermanland, Medelpad och Jämtland.

---

[22] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t. Västerbotten, Ramse till Kungl. Maj:t 1714-12-16 såsom bilaga till skrivelsen.

Karl XII var mån om sitt folk, har det sagts. Speciellt ömmade han för sina ämbetsmän, vars välgång landet var beroende av för att klara kriget och landets överlevnad. På kungens inrådan beslöts att "alla flychtade betiente ingen undantagandes" kvartalsvis skulle få en summa utbetald på samma sätt som övriga ämbets- och tjänstemän. Pengarna skulle först tas från de insamlade medlen och sedan, om dessa inte var tillräckliga, skulle man ta av räntorna. På det sättet skulle de få lika mycket som de hemmavarande ämbetsmännen. På samma sätt skulle också ämbetsmännens hustrur, änkor och barn få en viss del av sina mäns eller fäders årliga inkomst. Karl XII tänkte tydligen i det här fallet mer på hur man skulle kunna hålla ämbetsmännens levnadsstandard på en någorlunda rimlig nivå, än på hur man skulle kunna få de insamlade medlen att räcka åt så många som möjligt. Lönerna skulle ju till största delen tas av det insamlade och kunde stiga till en ganska avsevärd del av den totala summan.

Insamlingen av Västerbottens flyktingmedel administrerades av Härnösands stift. Ur bevarade flyktinglistor i Domkapitlets arkiv framgår av insamlingsstatistiken att man under åren 1715–1721 totalt insamlade 3 956 kopparmynt (kmt), fördelade på respektive 867; 785; 431; 52; 437; 906 samt 478 kmt.[23]

Ramse, som själv hade ett förflutet i Finland, kände ett stort ansvar för flyktingarna, och under 1714 lät han utbetala flyktingmedel för omkring 50 matlag (ungefär motsvarande hushåll). Hans dotter, ryttmästaränkan Anna Helena Ramsay, fick i november 1714 uppbära 20 kmt i understöd. Även landshövdingens två brorsdöttrar hörde till dem som fick hjälp. Bland de gynnade återfanns också Umeås borg-

[23] Aminoff-Winberg 2007, s. 258ff.

mästare Johan Rydström. Hans hushåll, som bestod av hustru, sju barn och svärmor, fick ta emot 48 daler kmt. Året därpå, 1715, fick 94 hushåll understöd av Härnsands stift.[24]

Brist på allt i detta utarmade län

De för försörjningen ansvariga – alltså landshövding Ramse, general Armfeldt och överkrigskommissarie Frisius – fortsatte under våren att skicka sina rapporter ner till överheten i Stockholm. Man försökte envetet övertyga om behovet av hjälp: Det rådde brist på mat och inkvarteringsmöjligheter. Det rådde brist på furage till hästarna. Och det började bli brist på utsäde.

I samråd med generalmjor Armfeldt hade Ramse beslutat att inkvartera både ryttare och soldater hos allmogen, vilket rönt stort motstånd. Det hade inte heller gjort det lättare för bönderna att en stor del av manskapet haft följe av hustru och barn. Dessutom befann sig fortfarande tusentals – sannolikt över åtta tusen – flyktingar i länet, vilka av samvetsskäl varken kunnat avvisas eller lämnas hjälplösa. För somliga bönder hade detta inneburit att de förväntades ta hand om uppemot tio till tolv personer.[25]

Ett stort problem var också all den boskap som flyktingarna fört med sig. Djuren var den enda egendom som de lyckats rädda undan fienden, men nu åt kreaturen upp de små förråd av furage som fanns. Frisius föreslog kungen

---

[24] Aminoff-Winberg, *Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden*, Flyktingförteckningar, Helsingfors 1995.

[25] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till kungl. Maj:t. Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t 1715-02-03.

att han omedelbart skulle köpa djuren och slakta dem till arméns behov. Armfeldt beskrev i en rapport det förtvivlade försörjningsläget "vilket inte sker av något begär eller vana att beklaga sig, utan av ren nöd." Allmogen hade redan tvingats slakta större delen av sin boskap i syfte att spara foder till hästarna. Ramse kunde i sin tur rapportera om bönder som haft tjugo till trettio kor och som nu stod med tom ladugård.

I maj 1715 lät Ramse återigen höra av sig till Kungl. Maj:t. Denna gång angående bristen på utsäde. Många åkrar inom länet kommer att stå osådda under sommaren, rapporterade han. Förhoppningar om att fisket skulle kunna förse medborgarna med föda hindrades av det osäkra läget på havet. Inga skeppare vågade sig ut. Dessutom saknades salt, varför möjligheterna att lagra en eventuell fångst inte fanns. Ramse vädjade därför till Kungl. Maj:t att låta sända upp några skepp till Kvarkenområdet som skydd mot eventuellt förnyade ryska angrepp från havssidan. Kungl. Maj:t var emellertid något kallsinnig mot Ramses önskemål – helt enkelt för att riket saknade de efterfrågade resurserna.[26]

Den 30 augusti 1715 rapporterade Ramse att höstuppbörden endast gett några hundra daler i stället för som vanligt några tusen. En beräkning av de inför vinterhalvåret till förfogande stående medlen visade att det nu inte var möjligt att underhålla trupperna i mer än två månader.[27]

---

[26] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till kungl. Maj:t. Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t 1715-05-18.

[27] Riksarkivet: Landshövdingens skrivelser till kungl. Maj:t. Västerbotten. Ramse till Kungl. Maj:t 1715-08-30.

Lidandets tid fram till freden 1721

Den efterföljande vintern (1715/1716) for hårt åt befolkningen och deras påtvingade gäster. En möjlighet att lätta på trycket hade varit att låta armén lämna Umeåregionen och marschera söderut till ännu ej utsugna trakter. Det var en önskan som delades av såväl Armfeldt som de lokala beslutsfattarna. Men hittills hade detta inte tillåtits. Den 7 februari 1716, sände general Armfeldt från Umeå en kurirpost med ett desperat nödrop. Adressat var överkrigskommissarie Johan Henrik Frisius som för tillfället befann sig i Stockholm. Armfeldt gav nu Frisius order om att spannmål och furage utan minsta dröjsmål skulle forslas upp till den hungrande armén "om inte Hans Majestäts manskap och hästar skall lida nöd och krepera". Annars skulle armén bli tvungen att omgruppera söderut – vilket var tvärs emot kungens intentioner och order.

Några månader senare, vid midsommartid, fick så äntligen Armfeldt det önskade beskedet om förflyttning ut ur Umeåregionen. Hans armé skulle ansluta sig till general Taubes armé i Gästrikland och Roslagen där försörjningen möjligen kunde vara bättre.

Det var utan sorg som västerbottningarna tog farväl av sina gäster. Kvar i Umeå lämnades endast några finska trupper utgörande posteringar bestående av två ryttarkompanier och tre soldatkompanier, tillsammans 570 man.

Vid tinget i april 1717 konstaterade man att det i forna tider funnits drygt fyrahundra besuttna bönder i församlingen. Av dessa hade något över etthundra lämnat sina hemman i ödesmål. Större delen av de övriga hade under finska arméns inkvartering nödgats slakta halvparten av sin

boskap. Ytterligare hemman riskerade också att bli öde, "där Gud icke ändar desse besvärlige krigstider".[28]

Skörden 1717 slog fel. Dessutom blev vinterkylan ovanligt sträng detta år, vilket naturligtvis innebar ytterligare ansträngningar på länets befolkning.

Umeå stad befann sig vid denna tid fortfarande i ruiner efter skövlingen i september 1714. I bästa fall hade umeborna hunnit bygga upp något som kunde inte betraktas som mer än vindskydd.

Den nye landshövdingen efter Ramse, överste Fredrik Magnus Cronberg (1668–1748), genomförde i början av år 1718 en resa genom länet för att med egna ögon bilda sig en uppfattning om eländet. Det var ingen uppmuntrande redogörelse som han i februari kunde lämna till Kungl. Maj:t. I stort sett all säd som återstod efter fjolårets skörd var förstörd av kölden, berättade han. För att inte förbruka de små mängder som behövde användas till vårsådden, var bonden utlämnad till att nära sig på "bröd af lawabarken och stamp af halm".

Enligt Cronbergs beräkningar var det knappt en tredjedel av länets åkrar som skulle kunna besås. Risken var att många hemman skulle lämnas öde om allmogen inte kunde ges någon hjälp. Cronberg begärde därför 2 000 tunnor råg i understöd till allmogens försörjning under våren, "annars fruktar jag att detta fattiga landet [länet] tager en obotlig skada". Han var också angelägen om att göra Kungl. Maj:t påmind om hur den västerbottniska allmogen villigt delat med sig av sin spannmål och andra viktualier till den finska armén under åren 1714, 1715 och 1716.

---

[28] Karl Fahlgren, *Umeå Sockens Historia*, Umeå 1970.

Vintern 1717/1718 hade varit hårdare än vanligt, skrev landshövding Cronberg till Kungl. Maj:t i april 1718. Han poängterade att befolkningen såg detta som ett tecken på att sommaren skulle kunna bli desto varmare. Men han hade också ett annat budskap till kungen. Det var ett mycket personligt budskap, som han hört några äldre män säga. Något som förhoppningsvis skulle kunna få kung Karl XII att tänka till. Vad Cronberg hade att berätta var att det på grund av kylan var ont om fåglar i länet. Och så kommer det att förbli, hade de äldre männen menat, "att inga fåglar kommer att visa sig så länge som vår nådige konung är ogift".

Fortfarande den 13 maj 1718 låg älven frusen. Vid denna tidpunkt passerade den franske resenären de la Motraye staden på resa norrut, varvid han fick tillfälle att bland andra träffa prosten Grubb och landshövding Cronberg. Han noterade hur den nedbrända staden var under återuppbyggnad och att landshövdingen bebodde ett stort och mycket enkelt trähus, byggt på ruinerna av det gamla residenset.

Nils Grubb berättar i sin självbiografi att det "1718 uti juli månad togos utur landet (länet) 500 hästar, däribland 90 av Umeå socken. I augusti togs ut 600 slaktnöt av landet som drevs levande till Jämtland, och 400 skålpund smör." I februari 1719 förklarade landshövding Cronberg för Kungl. Maj:t att han fruktade länets "totala ruin". "Bonden, som äter rena barkbrödet, kan intet bärga sina ängar för matthet av den släta spisen han njuter, därest han ike bekommer någon säd till uppehälle." Som en ytterligare påspädning på nöden och hemsökelsen drabbades Västerbotten år 1719 återigen av missväxt. Hjälp med spannmål utlovades – men levererades aldrig. För många innebar svälten en förtida död. Även om det saknas säkra belägg, så har Aminoff-

Wiberg menat att dödligheten bland flyktingarna till och med översteg nativiteten.[29]

Samtidigt som västerbottningarna tvingades ansvara för den praktiska försörjningen av Armfeldts slagna finska armé och de flyende österbottningarna, fick länet nya besök av den terroriserande ryska galärarmadan. Hösten 1714 hade Holmön och Umeå drabbats. Torneå, Luleå och Piteå fick sin beskärda del 1716. Året därpå plundrades Luleå och Piteå på nytt, och även Holmön fick förnyad påhälsning. År 1719 spolierade ryssen det som Umeåborna byggt upp sedan tillslaget 1714. Och året därpå, 1720, samt i krigets slutskede, 1721, brann det återigen i Umeå. År 1721 drabbades dessutom regionen av den största vårfloden på 100–150 år. Cronbergs efterträdare på landshövdingeposten, generalmajoren och friherren Jacob Grundel (1657–1737), rapporterade att laxfiskebyggningar hade vräkts ikull av floden. Några hade fått samtliga sina laxgarn helt förstörda. På vissa ställen hade vattenmassorna ställt hölador, åkrar och ängar helt under vatten. En olycka kommer sällan ensam, som man brukar säga.

"Respekt och vördnad för framfarna tiders släkten"

Västerbottningarna och Umeåregionen fick under den stora ofredens tid stå värd för cirka 12 000 flyktingar, varav 4 000–5 000 var flyende soldater och 7 000–8 000 var civila flyktingar från Österbotten. Enligt Aminoff-Wibergs beräkningar var det – av det totala antalet finska flyktingar – så många som 54 % av dem österbottniska familjer som flydde

[29] Aminoff-Winberg 2007, s. 95.

sitt land, framförallt till Västerbotten. Hon räknar med att Sverige totalt hade tagit emot mellan 25 000 och 30 000 civila flyktingar – den flyende Armfeldtska armén ej medräknad. Att Umeå och Västerbotten blev särskilt hårt ansatt framgår med all tydlighet när man studerar hennes flyktingstatistik.[30]

Efter fredsslutet 1721 återvände de flesta flyktingar hem. Många i Österbotten kunde då mötas av överraskningen att någon främmande person hade övertagit deras hemman. Andra flyktingar valde i stället att stanna kvar i Västerbotten, där de snart assimilerades.

De plågsamma åren under det stora nordiska kriget kommenteras slutligen och sammanfattande i Umeå stadskyrkas jubileumsskrift från 1944: "Ingen epok i vårt lands historia är mera ägnad att väcka respekt och vördnad för framfarna tiders släkten än den, som tog sin början, när politiska stormaktsställningen slogs i ruiner".

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kommission i Umeå för Rannsakning ang landshövdingen Ramsays beteende vid ryssarnes angrepp på Umeå 18 sept 1714.

Landshövdingens skrivelser till Kungl. Maj:t. Västerbotten.

Skrivelser till Konungen. Frisius/Frisenheim till Karl XII.

[30] Aminoff-Winberg 2007, s. 104.

Tryckta källor

Aminoff-Winberg, Johanna, *Finska flyktingar i Sverige under stora ofre den*, Helsingfors 1995.

Aminoff-Winberg, Johanna, *På flykt i eget land, Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, Åbo, 2007.

Fahlgren, Karl (red.), *Umeå Sockens Historia*, Umeå 1970.

Fahlgren, Karl (red.), *Blad ur Sävar sockens historia*, Umeå 1973.

Forsman, Harald, *Umeå stads kyrka. Jubileumsskrift*, Umeå 1944.

Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden. Band V: Karl XII:s tid från 1710 samt den äldre frihetstiden*, Stockholm 1927.

Grubb, Nils, prost (1681–1724): Självbiografi u å Fotokopia av original i Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv, vol LIa: 1 (HLA). Nummer: 49.

Jakobsson, Jakob & Guttorp, Anna, *Johan Henrik Frisenheim. Karolinen som aldrig gav upp. En biografi från Sveriges stormaktstid*, Borås 2013.

Toivanen, Pekka, "Ombord på skampavojan. Den ryska galärflottans sjötåg till Öster- och Västerbotten hösten 1714", i *Hembygden* 1998:4.

Recensioner

Maja Hagerman, *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Norstedt 2015.

En enig riksdag med partiledarna Hjalmar Branting och Arvid Lindman i spetsen fattade i maj 1921 beslut om att från 1922 inrätta ett Statens institut för rasbiologi i Uppsala med läkaren, docenten och senare professorn i rasbiologi Herman Lundborg som föreståndare. Institutet fick ett par rum i Dekanhuset, som också kallades Gamla seminariet eftersom folkskollärarutbildning bedrivits där till 1916. Det pampiga huset, som senare blev huvudbyggnad för teologiska fakulteten, låg mitt i det akademiska Uppsala. Närmaste grannar var Domkyrkan, Gustavianum och Helga Trefaldighetskyrkan. På bara ett stenkasts avstånd låg universitetsparken med universitetshuset och Geijerstatyn.

Herman Lundborg hade i många år varit den drivande kraften i lobbyverksamheten för ett rasbiologiskt institut. Han medverkade vid författandet av motionen, som ledde fram till riksdagsbeslutet. Men marken var redan väl förberedd. Föreställningen om att det fanns högre och lägre människoraser och att den nordiska rena germanska rasen var den förnämsta delades i alla politiska, sociala och intellektuella kretsar i Sverige. Rastänkandets upphovsman var den franske greven, diplomaten och historiefilosofen J. A. Gobineau, som i ett fyrbandigt verk 1853–1855 förfäktat den germanska rasens överlägsenhet som kulturbärare framför alla andra. I Sverige hade anatomiprofessorn Anders Retzius vid Karolinska institutet genom kraniemätningar redan tidigare lagt grunden för den klassiska rasindelningen i lång- och kortskallar, en forskning som fortsattes av sonen Gustaf Retzius.

Under tidigt 1900-tal upplevde rastänkandet en högkonjunktur i Sverige. Bondeförbundaren professor Nils Wohlin, som undertecknat motionen om ett rasbiologiskt institut, satte inte oväntat den svenske germanske bonden högst. Den socialdemokratiske politikern, tidningsmannen och senare ecklesi-

astikministern Arthur Engberg skrev "Sveriges arbetar- och bondebefolkning, som är kärnvirket i vår nation [...] är i allmänhet en befolkning av kvalitetsras [...] bärare av mycket höga och mycket goda egenskaper". Samer och finnar, de senare räknades till den ostbaltiska rastypen, antogs befinna sig längre ner i rashierarkin. Sameexperten professor K. B. Wiklund menade att samerna "tillhöra en mycket primitiv och ålderdomlig människoras".

Rasfördomarnas företrädare såg en fara i rasblandning, som antogs kunna leda till degeneration av befolkningen. De svenska rasforskarna fick stöd hos den världsberömde lundensiske antikhistorikern Martin P:son Nilsson, som menade att det västromerska riket gick under sedan de ledande romerska familjerna från kejsar Trajanus tid uppblandats med inslag av frigivna slavar från Orienten som till och med upphöjts till senatorer. Gobineau hade för sin del gått så långt att han hävdat att rasblandning skulle medföra mänsklighetens undergång.

Det tidiga 1900-talets rasmytologer gav inte oväntat också uttryck för antisemitiska åsikter även om Lundborg själv av taktiska skäl länge undvek att öppet visa sin antisemitism. Hans tidiga forskning var beroende av anslag från Uppsala universitet där litteraturhistorikern professor Henrik Schück, på fädernet av judisk börd, var rector magnificus 1905–1918 och mycket kritisk till att Lundborgs ansökningar beviljades. Han motsatte sig också efter emeriteringen inrättandet av ett rasbiologiskt institut.

Tidens antisemitism kunde ta sig synnerligen brutala och grova uttryck. Den skånske författaren Ola Hansson skrev att "judens lukt är så motbjudande för germanen, att mången av rasprägeln förfinad german icke kan komma en judisk kvinna nära, att mången germansk läkare inte kan assistera vid en judisk kvinnas nedkomst". En annan uttalad antisemit var norrlandsförfattaren Olof Högberg. I de två romanerna *Baggböingar* (del 1–2, 1911) ingående i romansviten *Från Norrlands sista halvsekel* beskrivs kringresande judiska handelsmän i Ångermanland som krokbenta, krooknästa och med plutande munnar och utstående ögon. Högberg låter en av sina huvudpersoner,

björnjägaren Walther, under allmänt jubel misshandla två judar utropande "Se där några rediga svenska mynt åt er falskmyntare". I ett förord om "Norrlands sociala förhållanden" omnämns judarna som "en främmande rasinvasion" och "ett föga önskvärt tillskott av schackrare".

Sedda med nutida ögon är också Albert Engströms judekarikatyrer i tidningen *Strix*, åtföljda av korta texter mestadels insända av läsekretsen, givetvis antisemitiska. Karikatyrerna avsåg de sena judiska invandrarna från ryska Polen, Baltikum och Ryssland och betraktades inte som mer förargelseväckande i etablerade judiska kretsar än att Bonniers, som förlade alla Engströms många böcker, tog med judekarikatyrerna i den sexbandiga praktupplagan *A. Engströms "Gubbar"* (1923–1924). Det kan som förmildrande omständighet i Engströms fall nämnas att judar ingick i hans bekantskapskrets och att han ända till sin död 1940 tog klart avstånd från nazismen.

Rasbiologiska institutet har behandlats i några studier av idéhistorikern Gunnar Broberg och kortfattat av ett par andra idéhistoriker och historiker. I äldre historiska översiktsverk nämns däremot inte den svenska rasforskningen. Överraskande nog behandlas den också mycket styvmoderligt i vårt senaste historiska samlingsverk Norstedts *Sveriges Historia*, som i förlagsreklamen påstås vara både allsidig och modern. I den digra nästan 700-sidiga del som behandlar perioden 1920–1965 omnämns Rasbiologiska institutet och Lundborg förvisso på ett flertal ställen, men närmast mer i förbigående. Lundborgs huvudprojekt hans kolonialimperialistiska skall- och kroppsmätningar av samer och foton av ibland nakna samekvinnor, nämns inte alls. Det bör också påpekas att den steriliseringslagstiftning som infördes i Sverige från 1934, den demokratiska världens mest långtgående, kan kopplas till Lundborgs föreställningsvärld. Han skriver "vi måste förbjuda dem (de socialt odugliga) föräldraskapet". Dock vittnar det om tidens anda att även den radikala sexualupplysaren Elise Ottesen Jensen skiljde på rätten av leva och rätten att ge liv när hon stödde steriliseringslagstiftningen.

Maja Hagerman, prisbelönad vetenskapsjournalist och he-

dersdoktor vid Uppsala universitet, kan i en nyutgiven och välskriven monografi repliera på tidigare forskning om Rasbiologiska institutet men fokuserar sin framställning på Herman Lundborg. Hon följer ingående hans liv och forskning och utnyttjar främst Rasbiologiska institutets och Lundborgs stora brevsamling deponerad på universitetsbiblioteket Carolina Rediviva i Uppsala. Lundborgs rent privata förhållanden skildras mycket ingående ibland till förfång för en bredare rasbiologisk diskurs. Givande är Hagermans studier i tyska arkiv av Lundborgs i tidigare forskning ej helt kända kontakter med den nazityska rasforskningen.

Även om Lundborg som ung student bevistat Gustaf Retzius föreläsningar på Karolinska institutet var det inte självklart att han skulle ägna sig åt rasbiologi. De medicinska studierna i Uppsala inriktades mot psykiatri. Den sjuksköterska, Thyra Peterson, som han träffat på Serafimerhemmet i Stockholm och med vilken Lundborg gifte sig 1900 hade arbetat hos den riksbekante nervläkaren Ernst Westerlund i Enköping. 1901 disputerade Lundborg vid Karolinska institutet på en särskild form av epilepsi, myoklonusepilepsin, som förekom på Listerlandet i Blekinge. Han arbetade sedan i sju år vid Upsala Hospital och Asyl, det senare Ulleråkers sinnessjukhus. Här mötte han författarinnan Ida Bäckman, som skildrat sina relationer med Gustaf Fröding under dennes sista år. En livslång vänskap uppstod mellan Lundborg och Bäckman. Hagerman skriver att Lundborg hade lätt att få kontakt med kvinnor. Kvinnor, som han bara ytligt kände, anförtrodde sig till honom och bad om hjälp för intima åkommor.

Avhandlingen länkade in Lundborgs intresse på sambandet mellan arv och degeneration, med dagens språkbruk eugenik. Snart reser han till Tyskland för att träffa företrädare för den nya rashygieniska rörelsen. Han återupptar också sina familjestudier på Listerlandet och kommer att följa över 2 000 personer bakåt i kyrkoböckerna. Forskningarna prisbelönas av Vetenskapsakademien, men nutida genetisk expertis menar att Lundborg givit en förenklad bild av en förment enhetlig sjukdom. Hans attityd mot de undersökta

familjerna var också översittaraktig.

Lundborg varnar 1914 för rasblandning i boken *Rasbiologi och rashygien* (1914). En mer propagandistisk utformning skulle den få långt senare i boken *Västerlandet i fara* (1934). Redan 1912 börjar Lundborg plädera för inrättandet av ett statligt rasbiologiskt institut. När det väl kommer till stånd 1922 med honom som föreståndare vänder han blickarna mot norra Sverige där han anser att den germanska rasen är mest hotad av rasblandning med samer och finnar. Han gör först mätningar och fotograferar i byar med blandad befolkning. Senare fokuserar han nästan helt på samerna. Kirunadisponenten Hjalmar Lundbohm och gruvbolaget stödjer forskningen. Det så småningom väldiga materialet kompletteras med mätningar av 47 000 värnpliktiga. Allt förs upp på utförliga hålkort, som analyseras med hjälp av tabuleringsmaskiner, föregångare till IBMs maskiner. Forskningarna presenterades i ett flertal stora arbeten bland annat i *The Racial Characters of the Swedish Nation* (1926) och *The Race Biology of the Swedish Lapps* (1932).

Under sina resor i norr kan Lundborg vara borta från hustrun och barnen i månader. Han har assistenter från institutet med sig på fältstudierna men får också hjälp av lokalbefolkningen. I Övre Sopporo (Badje-Sohppar) får han assistans av den 22-åriga Maria Isaksson. Hon är av finsksamisk härkomst och dotter till ortens folkskollärare. Hon får följa med till Uppsala där hon anställs som städerska på institutet. Något senare följer en av Marias bröder, Joel, efter och blir vaktmästare på institutet. Lundborg har tidigare under sina resor haft en sexuell relation med en kvinna av finskt ursprung. Tydligen skiljde han mellan rasblandningens teori och praktik. 1927 föder Maria en son. Födseln äger rum i Örebro och Lundborg, som fortfarande är gift, nämns ej som barnets fader. Sonen döps till Allan och placeras i fosterhem i Örebro. Först sedan Lundborgs hustru Thyra avlidit erkänner Lundborg faderskapet och gifter sig 1936 med Maria och flyttar samman med henne och sonen Allan. Efter förbindelsen med Maria blir Lundborg portförbjuden i Övre Sopporo.

Herman Lundborgs ambition var att Rasbiologiska institutet skulle få erkännande som ett världsledande institut. Så blev det inte. Personalstyrkan förblev liten och lokalerna små även sedan man fått lokaler i ett hyreshus på Drottninggatan. Störst erkännande fick Lundborg och institutet i Tyskland. När professor Eugen Fischer 1927 blev chef för ett nytt Kaiser Wilhelm-institut för antropologi och eugenik i Berlin framhöll han institutet i Uppsala som förebild och inspirationskälla.

I Uppsalaarkivet har Hagerman funnit ett brev från SS-ledaren Himmler i vilket Lundborg ställs vid sidan av Gobineau, H. S. Chamberlain m.fl. som "en av de bästa forskarna och rasmedvetna personerna i Europa". Ytterligare delvis sensationella kopplingar mellan Rasbiologiska institutet och den nazityska rasforskningen och förfärande raspraktiken har Hagerman funnit i tyska arkiv. Flera av de tyska studenter som besökte Uppsala på 1920-talet kom att arbeta inom *Rassenamt-SS*. Från 1942 börjar SS använda IBM:s hålkortsmaskiner. Själva hålkorten utformas med viss förebild i Lundborgs kort.

Hagerman har fått hjälp med översättning av tyska texter men tyska ord och uttryck borde ha granskats mer i texten. Tyska subjekt skrivs ibland med liten bokstav, kasusformer är felaktiga och översättningen av tyskans *völkisch* med *folkiskt* är omöjlig.

År 1935 avgick Lundborg som föreståndare för Rasbiologiska institutet och bosatte sig i Roslagen med hustrun Maria och sonen Allan. De sista åren hade varit påfrestande. Medarbetare slutade och tidningarna, särskilt *Dagens Nyheter* och *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*, riktade kritik mot verksamheten. Föreläsningarna drog allt färre studenter. När ett provnummer av Sigurd Furugårds tidning *Nationalsocialisten* nämnde Rasbiologiska institutet i berömmande ordalag skrev Lundborg till redaktören och ombad honom att fortsättningsvis inte skriva om institutet. Det skulle kunna skada verksamheten. Brevkopian finns inte i diariet utan Hagerman har funnit den i en av Lundborgs privata pärmar. Som emeritus kastade Lundborg däremot alla betänkligheter och hyllade Hitler och den nazistiska raspolitiken. 1935 yttrade han i Berlin att judarna måste bort från

Europa. Följande år blev han hedersdoktor i Heidelberg. Lundborg avstod visserligen från medlemskap i Lindholms och Engdahls nazistiska och fascistiska organisationer men betalade medlemsavgift från 1938 i Riksföreningen Sverige–Tyskland, en organisation som samlade både gamla tysklandsvänner och nazister.

Till ny föreståndare för institutet och professor i rasbiologi utsågs ärftlighetsforskaren och statistikern Gunnar Dahlberg trots att både Lundborg och styrelsen förordade en annan kandidat. Först sedan Gunnar Myrdal uppvaktat Östen Undén utsågs Dahlberg. Han var känd antinazist och publicerade 1937 tillsammans med Herbert Tingsten *Svensk Politisk Uppslagsbok*. Verksamheten fick en helt ny inriktning och knöts till institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet.

Herman Lundborg avled 1943 vid 75 års ålder. Maria flyttade då tillbaka till Uppsala med sonen Allan. Vaktmästarbostaden i Rasbiologiska institutet ställdes till deras förfogande som bostad. Allan tog studenten med goda betyg och utbildade sig sedan till präst. I femtioårsåldern växlade han bana och studerade humaniora med historia som huvudämne. När recensenten höstterminen 1979 var tillförordnad professor på en av de två professurerna i historia då den ordinarie innehavaren hade sabbatstermin gick Allan Lundborg, en försynt och tystlåten man, som satt långt ner vid seminariebordet och antecknade i en svart anteckningsbok, på doktorandseminariet där avhandlingsavsnitt ventilerades var 14:e dag. Han planerade att skriva en doktorsavhandling om Evangeliska Fosterlandsstiftelsen i Norrland. Seminariet bevistades av två grupper av doktorander, dels de som var antagna till doktorandutbildningen, dels de som väntade på att bli antagna. Allan Lundborg tillhörde sistnämnda kategori. Efter motstånd från den historieprofessor som ledde det andra doktorandseminariet blev Allan inte antagen som doktorand och den planerade avhandlingen kom aldrig till stånd.

Herman Lundborgs och Rasbiologiska institutets forskning måste betecknas som en kvasiforskning utan egentligt värde. Raser existerar inte i den mening som Lundborg föreställ-

de sig. Hans rädsla för rasblandning var obefogad. Rasbiologiska institutet lades ner 1958. Hagerman slutar sin framställning där. Men det finns en märklig epilog vid Uppsala universitet som bör nämnas. Under 1950- och 1960-talet och ända fram till 1970 föreläste och examinerade docent Bertil Lundman i ett ämne som hette fysisk antropologi. Lundman hade 1945 disputerat på en avhandling om dalaallmogens antropologi. Hans föreläsningar i universitetets sal X lockade många studenter. Det ansågs också vara lätt att ta ett betyg (20 poäng) i hans ämne. Lundmans produktion var rasistisk och han kan betraktas som den siste svenske antropolog som baserade sin forskning på rasism. Lundman var uttalad motståndare till färgad invandring och hans föreläsningar kryddades med rasistiska skämt. Först i sina memoarer 1997 tog han avstånd från rasismen.

Lars-Göran Tedebrand

Medarbetare

Lars Kardell, f. 1936 i Linköping. Civiljägmästare 1963, skoglig doktor 1973, professor i miljöanpassat skogsbruk vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) 1973–2001.

Lars-Gunnar Olsson: f. 1945 i Umeå. Fil.mag. i historia och ledamot i Johan Nordlander-sällskapets styrelse.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Uno Westerlund, f. 1942 i Älvsby församling. Fil.dr i historia vid Uppsala universitet 1973. Har arbetat vid universiteten i Uppsala och Umeå, vid TCO i Stockholm samt vid Svenska ambassaden i Bonn.

Innehåll

LARS KARDELL: Tre litterära jägmästare i Norrbotten vid sekelskiftet 1900 1

UNO WESTERLUND: Alträsks nybyggesområde i södra Norrbotten (del 3) 32

LARS-GUNNAR OLSSON: "Lidandets tid": Landshövding Ramse och flyktingmottagandet i Västerbotten för 300 år sedan 50

RECENSIONER 78

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 86